

A-9755
Diplom

J. ADAMSON

EESTI AJALUGU

III

**GÜMNAASIUMI
IV KLASSI KURSUS
(10. ÕPPEAASTA)**

K./Ü. „L O O D U S“, T A R T U

NOTHAGATA

FEET ALALU

III

0.155

UNIVERSITY

OF KANSAS

LIBRARY

1955

157144

A-9755

J. A D A M S O N

EESTI AJALUGU

III

22843

GÜMNAASIUM I
IV KLASSI KURSUS
(10. ÕPPEAASTA)

K./Ü. „LOODUS“ 1936

2

157144

A-9755

22442

LMVISAAMU
SUSIM 1924/2 VI
(ATSA/390 0)

K./Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

O./Ü. K. Mattiesen trükikoda, Tartu, 1936.

Vene aja algus.

I. Olukord pärast Põhjasõda ja aadlivõimu tõus.

1. Sõja otsesed tagajärjed.

Viletsus maal. Põhjasõjast, mis kümme aastat meie kodumaa igapäevast elu häiris, tuli eestlaste maa välja äärmiselt laastatuna. Sõda oma verevalamise, põletamise, röövimise, katku ja näljaga oli olnud nii hirmus, et paljud järgnevad rahvapõlved temast jutustasid jubedaid lugusid. Sõja lõpul valitsenud olukorrast kõneldi näiteks, et inimesi olnud nii vähe, et nad andnud rõõmu pärast suud üksteise jalajälgedele, kuid kohates kaasinimest pole julgetud teineteisele läheneda. Taluhoonete ahervaredes võrsunud noor mets ning emata-isata jäänud lapsed kasvanud üles hundipesades. Vastselinast Põltsamaani olnud maa nii laastatud, et pole kuuldud koera haukumist. Muidugi on sellised rahvajutud liialdatud, kuid igatahes oli väga palju kihelkondi, kus läbi aasta vaikisid kirikukellad, ning oli tühje külasid, mille kurba rahu iial ei seganud kukelaul. Talupoegi oli langenud sõjas, küll võitluses rõõvlitega, veel enam aga hukkunud nälga ja haigustesse. 1710. a. puhkenud katku suri mõne uurija arvates Liivimaal üksi umbes 126 000 eesti ja läti talupoega.

Sõja ajal olid paljud põllud seisnud seemendamata. Ka siis, kui sõjategevus meie kodumaal lõppes, jäi mitmeks aastaks enam kui pool põllumaad sööti. Külad ja mõisad olid ahervaredes, talurahva varandus sisside saagiks langenud, paljud väärtasjad puhkasid mahamaetuna mullas ja ootasid asjata nende peitjaid, kes vahest olid vahepeal surnud või eemale sattunud kodumaalt sõdureina, sõjavangidena või põgenikena. Rahva vaesumist olid palju kiirendanud erakordsed maksud ja koormised, mida Rootsi valitsus sõja ajal maalt nõudis. Kogu kasvanud maksuderaskuse olid mõisnikud asetanud talupoegade õlgadele. Pärast sõja lõppu talumehed, kelle hurtsikud, tööriistad ja tööloomad hävinud, ei osanud kohe asuda uuesti põlde harima. Tihti hulkusid nad külmetavate ja nälgivate kerjustena mööda maad ringi, otsides kohti, kus sõja hävitustöö olnud väiksem. Kerjamisest elatusid isegi paljud aadlisoost isikud.

1. joonis. „Orjaks Venesse“ — venelaste rüüstesalgad viivad inimesi kaasa Põhjasõja ajal.

Viletsus linnades oli enamasti niisama suur kui maal. Väiksemad linnad olid peaaegu „maa pealt pühitud“ ja palju kannatanud olid isegi suuremad. Tartus oli veerand majadest täiesti hävinud, ülejäänud aga rikutud. Selles suures ahervarede hunnikus elutsenud enam metsloomi ja usse kui inimesi. Palju kannatanud oli sõja all ka Pärnu. Ainult Tallinn oli suuremaist linnadest jäänud võrdlemisi puutumatuks sõja hävitustööst. Tartust ja Narvast oli enamik

kodanikke Venemaale vangi viidud. Käsitöö ja kaubandus soikusid maa üldise vaesumise tagajärjel ning samuti Vene transiitkaubanduse langemise tõttu.

Kiriku- ja koolielu langus. Nagu majanduslikule elule, nii ka kiriku- ja koolielule on Vene valitsusaja algus raskeks tagurpidiminekuajaks. Suur osa kirikuhooneid oli sõjas raskelt kannatanud või täiesti hävinud. Nende kordaseadmine või uuestiehitamine nõudis palju aega vaesunud kogudustelt. Halb oli lugu ka jumalasõna kuulutajatega. Paljud pastorid olid surma saanud, põgenenud või vangi viidud. Liivimaal leidis 1715. a. viie-kuue kihelkonna kohta ainult

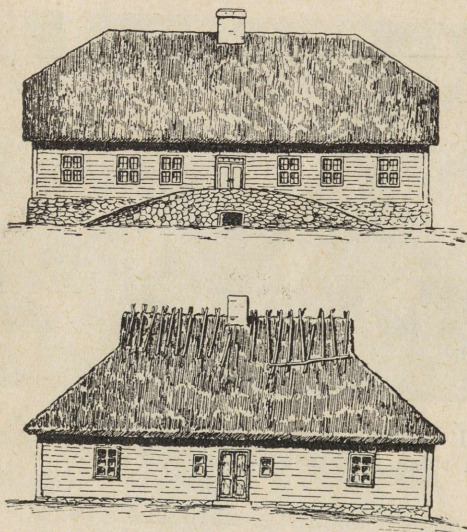
2. joonis. Tartu linn XVIII s. Pildil näha toomkiriku varemed, Jaani kirik ja rühm majakesi.

üks õpetaja. Eestimaal oli olukord umbes samasugune. Tühjadele kirikutele määrati ametisse halvasti ettevalmistatud inimesi, kelle eluviisid mõndagi soovida jätsid ning kes tihti ei osanud rahva-keeltki. Parem kui kirikuelus polnud kord koolipõllulgi. Puudusid koolmeistrid, koolihooned olid hävinud, keegi ei tahtnud enda kanda võtta koolide ülalpidamise kulusid. 1698. a. aruannete järgi oli Tartu-Võru praostkonnas 18 kooli, Põhja-Tartumaal 11, Pärnumaal 9 ja mujalgi leidis neid. Kuid 1713. a. kirikukatsumisel Liivimaal selgus, et kahekümne kihelkonna kohta on olemas ainult üks kool. Ja selleski õppis ainult kolm last. Linnadeski oli koolide arv sõja ja sellega kaasuva hävitustöö tõttu tunduvalt vähenenud. Võttis aastakümneid aega, enne kui koolide arv linnades endisele tasemele tõusis. Ülikool jäi koguni kogu XVIII sajandiks suletuks.

2. Mõisnikkude võim tõuseb haripunkti.

Aadlivõimu tõusu eeldused. Nagu teame, olid need kapitulatsioonitingimused, mille alusel Liivi- ja Eestimaa aadel Venemaale alistus,

väga soodsad aadlivõimule. Keiser Peeter hindas väga mittevenelaste lääne-eurooplaste abi vene elu ümberkorraldamisel ja riigi valitsemisel, ning püüdis juba seepärast balti sakslastega hästi läbi saada. Pealegi ei olnud 1710. a. tsaarile veel täiesti selge, kas Rootsi väed on nii raskesti löödud, et Karl XII ei või mõelda Baltimaade taasvallutamisele. Seepärast oli kõigiti kasulik võita sealne aadel Vene võimu sõbraks. Nii juhtuski, et 1710. a. kapitulatsioonitingimused, mis kinnitamist leidsid ka Uusikaupunki rahulepingus, olid mõisnikele kõigiti soodsad. Rüütelkondade ordu-, poola- ja rootsiaegsed privileegid kinnitati. Tsaar lubas taastada meie kodumaal olukorra, mis kehtis seal enne Karl XI reforme.

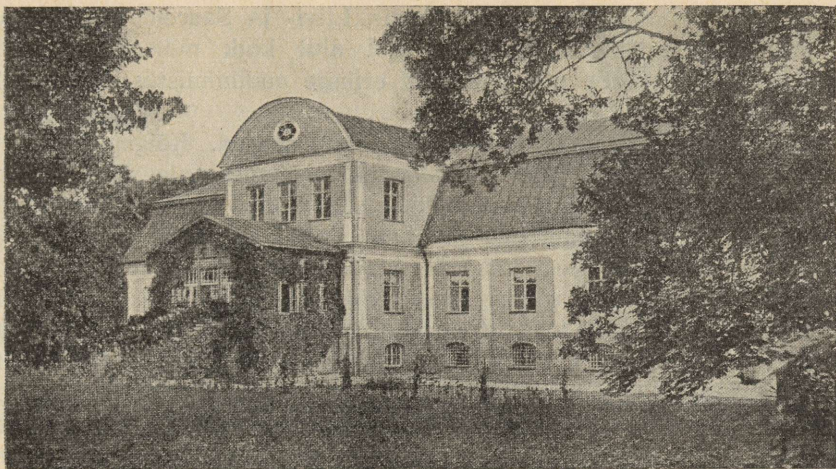
3. joonis. Lihtsamaid puust harrastemaju XVIII s. lõpult. Oma vähenõudlikkusega iseloomulikud rohkem sajandi esimesele poolele.

Privileegid, mis Peeter I aadlile kinnitas, olid sõnasetatud õige ebamääraselt ning üldiselt ja Vene valitsus ja kohus ei teinud takistusi rüütelkonnale nende oma kasuks tõlgendamises.

Peeter I ise ja tema järglased Vene troonil suhtusid kõigiti heatahtlikult balti aadli suurtesse õigustesse kohalikus maahalduses. Balti rüütelkondadest lootsid nad vastukaalu mõnele Vene aadli ringkonnale, kui see näis nende üritustele vaenlikuks ja neile kardetavaks muutuvat. Balti aadlimehi kutsuti tihti sõjaväe- ja ametikohtadele ning

paljud neist tegid õige kiiret karjääri. Peeter I järglaste ajal omasisid valitsusasjus väga suurt mõju sakslastest õukondlased. Valitsedes võrast vene rahvast püüdsid nad kindlustada toetust balti-saksa aadlile. Kuid ka siis, kui keisrinna Jelizaveta troonile tulles rahvuslikud ringkonnad tegid lõpu sakslastest favoriitide võimule, balti aadel oskas säilitada hea vahekorra valitsusega.

Aadli administratiivvõimu suurenemine. Vastavalt kapitulatsioonides antud lubadustele Vene valitsus taastas Eesti- ja Liivimaal enne Karl XI kehtinud administratiivse korra. Tegelikus maahaldamises muutus maapäevade võim jälle õige suureks. Kindralkubernerid või-

4. joonis. Saare mõisa (Tartumaal) härrastemaja XVIII s. lõpult. Uhkemaid omaaegseid mõisaehitisi ümbruskonnas.

sid ajada ainult jooksvaid igapäevseid haldusasju. Niipea aga kui tuli otsustada mingit vähem tavalist küsimust, pidid nad oma sammude jaoks küsima maapäevalt luba. Maapäevale esitati kinnitamiseks tähtsamad politsei-, kohtu- ja kirikuametnikud ning kohalikud kohtu- ja politseiasutised olid seetõttu tugevasti mõisnikkude mõju all. Konsistooriumes kasvas rüütelkonna võim tunduvalt, kui viimased jälle muudeti segakonsistooriumeks. Kindralkubernerid, riigivõimu esindajad koha peal, olid ise väga tugevasti kohaliku aadli mõju all. Nende assistentsnõunikud määrati peaaegu alati kohalikkude maanõunikkude hulgast. Kindralkubernerid äraolekul usaldati Eestimaal enamasti tema ülesanded maanõunikkude täita.

Administratsioon ja maaomavalitsus. Missuguseks kujunes meie kodumaa administratiivne ja omaavalitsuslik kord XVIII s. aadli suurvõimu ajal?

Nagu Rootsi ajal, nii jagunes nüüdki meie kodumaa kahe kubernangu vahel, mille eesotsas seisid Riias ja Tallinnas kindralkubernerid¹, Eestimaal ajuti ka kubernerid või viitsekubernerid. Kindralkuberneride järelevalvele allusid kõik provintsi politsei, kohtu, kiriku jne. alal teotsevad ametnikud, näiliselt oli seega kindralkuberneride võim halduses suur. Kuid tegelikult polnud see koguni nii — palju otsustavamalt mõju maa haldamisele avaldasid kohalikud maaomavalitsused, m a a p ä e v a d.

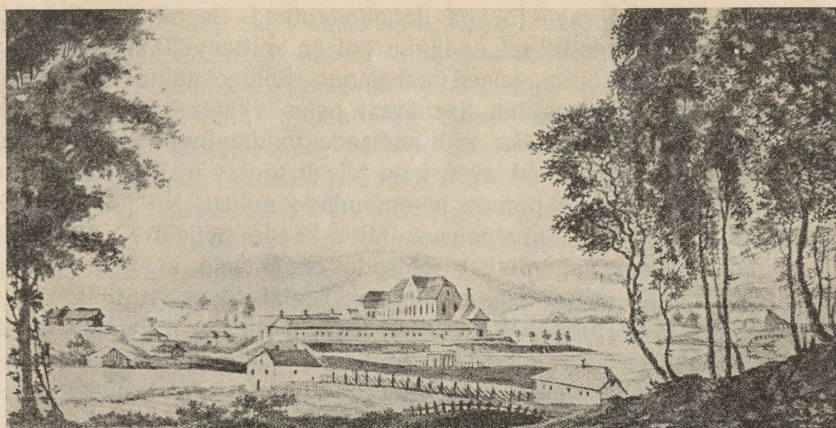
¹ Alles a. 1775 ühendati Eesti- ja Liivimaa ühise kindralkuberneriga alla. 1801. a. tuli neile lisaks veel Kuramaa sama kindralkuberneriga valitsuse alla.

Maapäevi oli siin kolm: Eesti-, Liivi- ja Saaremaa maapäev. Nende täisõiguslikeks liikmeiks olid alul kõik mõisnikud, hiljemini aga need, kelle nimed kantud erilisse aadlinimistusse — aadli-matriklisse.

Maapäeva võimupiirid olid õige suured. Kõigepealt peab rõhutama, et ta valis peale rüütelkonna teenistuses olevate ametnikkude veel kohtu- ja politseiametnikke, isegi mõned kirikuametite kandjad. Ühe sõnaga, see ametnikkude hulk, kes oli kindralkubeneri käsutuses, oli peaaegu täiesti maapäeva poolt valitud ja aadli mõju all. Nagu öeldud, olenesid kindralkubenerid ka oma otsustusis tunduvalt maapäeva seisukohtadest. Kuulus ju maapäeva kompetentsi maaomavalitsuse eelarve koostamine, maksude määramine, maakassa revideerimine, kiriku- ja koolielu korraldamisest osavõtmine ja mitmesuguste muude üldiste maa-asjade otsustamine. Maapäeval oli seadusandliku algatuse õigus ning ta tohtis otseselt ilma kindralkubeneri või mõne teise vahemeheta pöörduda keisri poole esitistega.

Maapäevade poolt valiti mitmesugused maaomavalitsuse ametnikud. Kõige tähtsamad neist olid eluajaks valitud maanõunikud, kes ajasid maaomavalitsuse jooksvaid asju. Nii Eestikui ka Liivimaal oli neid 12. Igaüks neist juhtis kordamööda ühe kuu maa-omavalitsuse ja rüütelkonna asju. Teda hüüti resideerivaks ehk järjekordseks maanõunikuks. Peale maanõunikkude valiti kolmeks aastaks Eestimaal maapäeva poolt veel rüütelkonna peamees, Liivimaal maamarssal. Nende ülesandeks oli maapäeva koosolekute juhtamine, rüütelkonna esindamine väljaspool ning osalt ka rüütelkonna omavalitsuse juhtimine. Peale nende rüütelkonna esindajate, kes valiti kogu maapäeva poolt, valiti veel iga maakonna poolt eraldi oma kreisisaadikud. Maamarssal (resp. rüütelkonna pealik) ühes maanõunikkude ja kreisisaadikutega tulid kokku Liivimaal aadlikonvendiks ja Eestimaal rüütelkonna nõukoguks. Need asutised otsustasid selliseid maa-omavalitsusse puutuvaid küsimusi, mis tundusid liiga tähtsaina, et resideeriv maanõunik oleks neid üksi võinud otsustada, kuid mille lahendamiseks polnud siiski vajalik või soovitav erakorraline maapäeva kokkukutsumine.

Kohtu- ja politseikorraldus jäi õige sarnaseks rootsiaegsega. Esimese astme kohtuteks olid Liivimaal maakohtud ja Eestimaal meeskohtud. Neile järgnesid kõrgemate kohtuasutistena Liivimaal Riia õuekohus ning Eestimaal Tallinnas alam- ja ülemmaakohus. Esimese astme kohtutes olid kohtunikeks ainult aadlikud, ülemates kohtutes oli ka mitteaadlilikke liikmeid, ent neiski oli aadli-võim õige suur. Apellatsiooni- ja revisjonikohtuks Baltimaade kõrge-
maile kohtutele oli Peterburis eriline Baltimaade jaoks loodud justitiiskolleegium, kust asjad läksid üldises korras senatisse.

5. joonis. Liivimaa mõisu XVIII s. lõpul. 1. Ülevaade Rogosi mõisa (Võrumaal) hoonestikule. 2. Vaade Heimtali mõisa (Viljandimaal) härrastemajale ja sissesõidu-teele.

Politseikohtunikena tegelesid Eestimaaal haagikohtunikud ning Liivi- ja Saaremaal sillakohtunikud.

Talupojad allusid siinloendatud üldistele „kõrge kroonu“ kohtutele ainult kaelakohtulisis asjus. Kõigis muus küsimusis mõistis aga nende üle kohut mõisnik.

Aadel taotleb suurmaaomamise ainuõigust. Juba Rootsi ajal võisid Eestimaaal rüütelmõisade valdajajaks olla ainult aadlikud. Sama eesõiguse säilitas Eestimaa rüütelkond ka Vene ajal. Liivimaal aga võisid mõisu omandada ka teistest seisustest isikud ning tegelikult olidki

neid omandanud mitmed jõukad linnakodanikud. Seepärast oli Liivimaa maapäeva liikmeiks nii aadlikke kui ka mitteaadlikke. Esimesed moodustasid rüütelkonna, teised maiskonna. Selline nähtus ei meeldinud sugugi Liivimaa aadlile. Seepärast palus viimane Vene võimude alistudes, et tulevikus jääks rüütlimõisade valdamine aadli ainuõiguseks. Tsaar lubaski seda, kuid teisalt töötas ta Riia linnale, et Riia kodanikud tohivad omada ja omandada mõisu. Nii tekkis kapitulatsioonitingimustesse vastuoksus. Mitu korda püüdis XVIII sajandil rüütelkond oma ainuõigust mõisade omamisele kehtima panna, kuid tagajärjetult. Alles XIX s. Nikolai I ajal otsustati tüliküsimus aadli kasuks. Kuid juba XVIII s. keskpaiku õnnestus Liivimaa aadlil kärpida mitte aadlike kude maapäevaliikmete õigusi. Maiskonna liikmetele jäi hääletamisõigus maapäeval ainult maamaksude määramisel, muudes küsimustes aga ei võinud nad kaasa otsustada.

Aadlimatriklid. Rüütelkonnad ei püüdnud kohalikku maaomavalitsuse teostamist teha igasuguse aadli eesõiguseks, vaid nimelt kohaliku päritoluga sünniaadli omaks. Siinsed aadlimehed ei tahtnud, et nendega kaasa otsustaks maapäeval mõni vene aadlimees, kes juhuslikult omandanud Baltimaal mõisa või saanud selle teenistustasuks. Võõrad sisserännanud mõisnikud oleksid võinud kergesti rikkuda rüütelkonna üksmeelt. Ka ei tahtnud Baltimaade uhke sünniaadel võtta enda ridadesse vene ametiaadli liikmeid, s. o. inimesi, kes aadliseisusse tõstetud lihtsalt seepärast, et nad olid saavutanud riigiteenistuses teatava astme. Selleks, et takistada nii kohalikel kodanikusoost mõisnikel kui ka võõrsilt tulnud aadlimeestel rüütelkonna täisõiguslikeks liikmeiks pääsemist, rüütelkonnad nõutasid riigivalitsuselt loa pidada nn. aadlimatrikleid. Need kohalikkude aadliperekondade nimistud koostati Liivimaal XVIII s. 40-ndail ja Eestimaal 50-ndail aastail. Matriklid ei olnud täiesti suletud. Kohalik rüütelkond võis oma liikmeiks vastu võtta uusi perekondi või üksikisikuid, kuid selleks oli vaja $\frac{3}{4}$ rüütelkonna häältest. Rüütelkonna liikmeks pääsemise sõel oli seega väga tihe. Aadlimatriklite koostamise järel muutusid rüütelkonnad suletud, iseennast täiendavaiks korporatsiooneks, kelle liikmed üksi võisid täisõiguslikena otsustada maapäeval või asuda provintsis paljudel ametikohtadel.

Aadel suurendab oma maavaldust. Nagu Vene valitsus suurema osa kapitulatsioonides antud lubadusi täitis, nii täitis ta ka Rootsi ajal redutseeritud mõisade tagastamise töötuse. Need aadlimehed, kes meie maa Vene alla minekul asusid kohal, said kohe oma redutseeritud mõisade peremeesteks. Varsti saabusid kodumaale tagasi ka Venemaale sõjavangi viidud baltlased ja asusid oma mõisadesse. Tagasi kutsus Peeter I mõisnikke samuti Rootsist, lubades neile tagasi anda endised mõisad. Paljud Rootsi poolele

jäänud mõisnikud, osalt sakslased, osalt rootslased, ilmusidki uuesti meie kodumaale ning asusid oma mõisu valdama. Ainult Rootsi kõrgemasse aadlisse kuuluvad aadlimehed ei tulnud oma mõisu tagasi saama. Nende omanduses olnud laialdased maa-alad läksid nüüd kroonu kätte, samuti ka mõnede muude mitte tagasipöördunud aadliperekondade omad. Kroonule jäänud maa-alast tegid Peeter Suur ja ta järglased suuri kingitusi kohalikule aadlile kui ka Vene võimumeestele. Viimased ei tahtnud sageli Baltimaile elama asuda ning müüsid seepärast oma maad siinsele aadlile edasi. Osalt aga tulid nad siia ning sulasid ära kohaliku aadli hulka, kes muidugi mitte igal juhul polnud vaenlik väljast tulnud aadli vastu, vaid pigemini püüdis neile meeldida, kui võõrad olid tsaarikoja tähtsad tegelased. Kroonumõisade arv vähenes donatsioonide tõttu kiiresti ning needki mõisad, mis jäid veel riigi omadeks, renditati peaaegu alati just kohalikule aadlile. Endiste läänimõisadega hakkasid mõisnikud ümber käima otsekui eraomandiga ja Vene valitsusel ei paistnud midagi olevat selle vastu. Riigivalitsuse passiivsuse ja aadli suurte võitude tõttu nii maahalduse korraldamise kui ka maavalduse suurendamisel mõisnikud muutusid aina eneseteadlikumaks ja hakkasid oma võimupiire ka talupoegade suhtes omavoliliselt laiendama.

3. Talupojad langevad pärisorjusse.

Mõisnikkude püüded talurahva koormisi tõsta. Põhjasõja ajal ei sattunud korratusse ainult talud, vaid ka mõisad. Seepärast ei tulnud talupoegadel üles ehitada ainult oma hooneid ja harida oma sööti jäänud põlde, vaid nad pidid korda seadma ka mõisamajapidamisi. Mõisnikud, kes tahtsid sõjas tekkinud kahjusid võimalikult ruttu heaks teha, katsusid kõigiti suurendada talurahva teopäevade arvu ja andamite määra. Selleks oli seda enam põhjust, et täidetud talude arv ja seega ka neist saadav teoliste arv oli sõja hävitustöö tõttu jäänud väga väikeseks. Veel 15 aastat pärast sõjategevuse lõppu meie kodumaal oli Liivimaal täidetud adramaid ainult 56,5% 1688. a. arvust. Oma majapidamiste kordaseadmise kõrval kihutas mõisnikke talupoegi koormama püüd koguda raha, mida eriti siis vaja läks, kui Baltimail maad saanud vene aadlikud lasksid oma mõisad müügile.

Vene valitsus ja tema kohalikud esindajad kindralkubernerid ei teinud mõisnikkude omavolile talupoegade vastu seaduslikke takistusi. Ühes Rootsi ajal riigistatud mõisade tagasiandmisega kadusid kõik kaitsemäärused, mis Rootsi riigimõisades olid kehtinud talupoegade kohta. Vanast tavaõigusest, mille järgi ei tohtud talu-

poegade koormisi omavoliliselt suurendada ja neid kohast välja ajada, ei pidanud mõisnikud kinni. Talupojad pidasid küll mainitud õiguslikke põhimõtteid aus, kuid sellest polnud abi, sest valitsus- ja kohtuvõimud otsustasid küsimuse mõisnikkude kasuks.

Roseni deklaratsioon (1739). Eesti talupojad, kellele mõisnikud püüdsid, tihti peksu ja muude julmustega ähvardades, peale suruda aina suuremaid koormisi, otsisid esialgu selle vastu kohtulikku kaitset. Virumaa Vohnja mõisa jõukas mölder Juhan, keda mõisnik oli sundinud rasketele ülekohtustele maksudele ning kes oli kannatanud julma vägivalda oma härra poolt, läks õigust nõudma isegi Peterburi kõrgemaist kohtuasutisist, kui kohalikud kohtud olid asja otsustanud mõisniku kasuks. Peterburi justiitskolleegium, kelle kätte läks lõpuks asja arutamine, sattus põhimõttelisele küsimusele: kas tohib Eestimaa mõisnik tõsta talupoegade koormisi täiesti oma suva järgi või mitte. Seda küsimust ei julgenud justiitskolleegium üksi lahendada, ning seepärast pöördus ta järelepärimistega Liivimaa õuekohtu ja kindralkubermangu valitsuse poole. Liivimaa õuekohus omalt poolt küsitles rüütelkonna maanõunikke kolleegiumi. Selle küsimuse peale deklareeris resideeriv maanõunik parun Carl Rosen kirjalikult, et: 1) Liivimaa talupojad on maa vallutamisest saadik Mõõgavendade ordu poolt täielikult aadli pärisorjad. Rüütelkonnal olevat ammusest ajast õigus otsustada talupoegade elu ja surma üle. Selle õiguse olevat kinnitanud nii Sigismund Augusti privileeg kui ka Karl IX. Oma kõrgemast kohtuvõimust rüütelkond olevat hiljemini vabatahtlikult loobunud kroonu kasuks, kuid kodukariõigus jäänud rüütelkonnale piiramatul kujul. 2) Mõisnikele kuuluvat piiramatu omandiõigus talupoja varanduse üle. See järelduvat otse sellest, et talupoeg on mõisniku pärisori. 3) Aadlile ei olevat kunagi ette kirjutatud talurahva koormiste määra ning ta võivat seda tõsta täiesti oma heaksarvamise järgi.

Mõned balti-saksa ajaloolased tahavad näha Roseni deklaratsioonis „lohakat“ ja „tähtsusetut kantsleitööd“, milles koguni ei kajastuvat rüütelkonna üldised seisukohad ega talupoegade olukord XVIII s. Tõeliselt aga Roseni deklaratsioonis on fikseeritud õieti rüütelkonna seisukohad ja talurahva tegelik õiguslik seisund sel ajal.

Riia õuekohus saatis deklaratsiooni Peterburi edasi, öeldes kaaskirjas, et see tugineb rüütelkonna õigustele ja „alalisele praksisele“. Rüütelkonna seisukohta arvestas nii Peterburi justiitskolleegium kui ka senat. Vohnja möldri protsess lõppes mõisniku võiduga.

Asjaolu, et Peterburi kõrgemad kohtuasutised arvestasid Roseni deklaratsioonis avaldatud seisukohti, omab suurt põhimõttelist tähtsust. Talurahva pärisorjadeks tunnistamine leidis seega ülemalt poolt

kinnitust. Vene kõrgemad kohtuasutised ei võtnud nüüdsest peale enam vastu talupoegade kaebusi mõisnikkude üle, vaid pigemini karistasid neid kaebamis-katsete eest. Talurahvas jäi pärisorjadena täiesti mõisniku meelevalle alla ilma igasuguse seadusliku kaitseta.

Budberg-Schraderi seadustikuprojekt. Umbes samuti kui Roseni deklaratsioon suhtub talupoegade küsimusse 1740. aastaks valminud seadustikuprojekt, mille kallal 12 aastat oli töötanud rüütelkonna vastav komisjon eesotsas Budbergi ja õuekohtu assessori Schraderiga. Talupoega käsitleb seadustikuprojekt igal juhul asjana, mitte õiguse subjektina mõisniku suhtes, kuigi rüütelkonna seisukohad ei ole siin väljendatud nii selgetes sõnades kui Roseni deklaratsioonis.

Nii pika aja jooksul valminud seadustikukava puhul ei või muidugi olla juttu kogemata sissesattunud eksimõtteist ja väljendusväärtusist talupoegade küsimuses. Kuigi Budberg-Schraderi seadustikuprojekt valitsuse poolt kinnitamist ei leidnud, siiski jääb juba eespool öeldud tõsiasi kehtima, et Vene võimud vaatasid Eesti- ja Liivimaa päriselanikele kui pärisorjadele.

II. Raskeima pärisorjusaja iseloomustus.

1. Mõisnikkude omavoli ja talupoegade ekspluateerimine.

Rahvaarvu tõus ja selle mõju talupoegade olukorrale. Nagu nägime, jäid talupojad juba XVIII s. esimesel poolel ilma seaduslikust kaitsest mõisahärra omavoli vastu, muutusid õiguslikult pärisorjeks. Kuid XVIII s. esimesel poolel ei julgenud mõisnikud siiski talupoegade majanduslikul kurnamisel minna äärmise piirini, sest talupojad oskasid teataval määral veel ise end kaitseda. Tähtsamaks abinõuks, millega talupoeg kaitses end mõisahärra liiga suure nõudlikkuse vastu, oli elukohast ärapagamine. Viimast võimaldas XVIII s. algupoolel võrdlemisi suur tühjade talude olemasolu. Põhja-sõja rüüstamise all polnud kannatanud kõik maanurgad ühtlaselt. Seepärast tekkis sõja järelaastail elav talurahva liiklemine tihedalt asustatud kohtadest tühjadesse mõisadesse. Need mõisnikud, kes omasid mitu mõisa kodumaa eriosades, asetasid talupoegi ühest kohast teise. Nii näit. toodud Mõnistest (Võrumaal) paarkümmend perekonda Väike-Vigalasse (Läänemaal)¹. Enam kui selliste mõisnikkude korralduste läbi tasakaalustus elanikkude arv mitmesugaseis

¹ Sellest sisserändamisest olevatki tingitud mõned lõuna-eestilised jooned Vigala murrakus.

maanurgis talupoegade seadusvastase pagemise tõttu kohast kohta. Need härrad, kelle maal oli palju tühje talusid, polnud uustulnukate vastu nii nõudlikud kui tihedamini asustatud mõisade pärishärrad. Seadus nõudis mõisnikelt küll ärakaranud talupoegade vastastikust väljaandmist, kuid sellest nõudmisest hiiliti mööda, kui nii oli kasulikum.

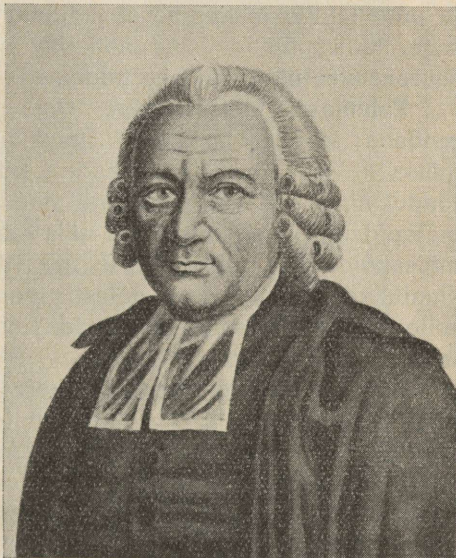
Peale elukoha vahetamise kodumaal otsisid talupojad oma halvale olukorrale parandust ka pagemisest väljapoole Baltimaid, Soome, Rootsi ja Venemaale. Kagu-Eesti talupojad põgenesid sageli Petserimaale, mis ei kuulunud Liivimaa alla. Eriti palju põgenikke asus Petseri kloostri maadele. Vahel tuli siia talupoegi kaugemaltki kui naabruses olevast Kagu-Eestist, näit. Viljandimaalt. Sisserändajate tõttu mitmesuguseist Eesti osadest leidubki setu keeles sugemeid mitmesuguseist eesti murdeist.

Üle piiri pagemine meie kodumaalt ei tasakaalustanud siiski elanikkude arvu tõusu sündimuse ja sisserändamise läbi. Peamiselt tuleb rahvaarvu kasvamisest arvesse küll suur sündimus, sisserändamine polnud enam koguni nii suur nagu kord Rootsi ajal alguses pärast suurt sõdade perioodi. Majanduslikud ja õiguslikud olud olid siin muutunud liiga halvaks talupoegadele, et meie kodumaa oleks meelitanud paljutöötava sisserändamismaana. Mõnel määral saabus siia siiski talupoegi nii Soomest, Venemaalt kui ka väiksemal määral muilt naabermailt. Nagu öeldud, tõusis rahvaarv siiski eeskätt suure sündimiste arvu tõttu. Perekonnad 8—10 lapsega polnud sel ajal sugugi haruldased, vaid õige igapäevseks nähtuseks. Kuigi laste suremus oli suur, kasvas ometi elanikkude arv kiiresti. Umbes poole sajandi jooksul kaeti see suur inimeste kaotus, mida meie maale olid toonud Põhjasõda ja sellele eelnenud nälja-aastad. 1860. a. paiku oli Liivimaal täidetud adramaade arv juba pisut suurem kui Rootsi aja lõpul enne Põhjasõjale eelnenud nälga.

Nüüd kuivas kokku selliste mõisade arv, kuhu talupojal oli soodus ära karata, ning balti aadel võis hakata neid suuri õigusi, mida võimud talle jätsid talupoegade üle, kasutama talurahva täielikuks väljakurnamiseks omades huvides.

Talurahva äärmise ekspluateerimise põhjusi. Kuigi sajandi keskpaiku olid heaks tehtud Põhjasõja-aegsed mõisamajapidamise haavad, uute mõisade ostmise hoog vähenenud ning iga mõisa käsutuses tegu tegevaid talusid niisama palju kui Rootsi aja lõpul, ometi ei vähenenud nüüd iga üksiku talu teokoorem, vaid koguni suurenes. Selle nähtuse põhjuseks oli esijoones aadli lüksuslik eluviis ning viimasega kaasaskäivad suured väljaminekud ja võlad.

Esimesil aastakümneil pärast Põhjasõda ei nõudnud siinse aadli elustiil veel ülejõukäivaid väljaminekuid mõisnikelt. Pidulikel puhkudel harrastasid mõisnikud sellist toredust, mis ei maksnud liiga palju raha. Aadli pidusöögid näiteks äratasid tähelepanu enam roogade suure hulgaga kui toitude haruldase valikuga või lauanõude väärтусega. Kuid aegamööda peenesid ja muutusid kulukamaks aadli eluviisid. Luksusliku elustiiliga tutvus balti aadel õige mitmel teel. Osalt hakkas aadlisse pillamine tsaari õukonnast, kelle liikmetega puutusid siinsed mõisnikud sageli kokku. Palju suuremat mõju avaldas aga pillamise levik vene ohvitserkonnas. Siin määrasid tooni rikkad vene mõisnikkude pojad. Baltlastest ohvitserid häbenesid esineda neist vaesematena või kitsimatena. Mõnel määral harjusid luksusliku eluga ka Lääne-Euroopa ülikooles õppivad aadlisoost noormehed. Venemaalt või Lääne-Euroopast kodumaale tagasi tulnud aadlinoormehed hakkasid nõudma koduski aina suuremat komforti ja toredust. Mõisa eluhooned, mis seni olnud õige lihtsad, asendati nüüd toredate ja suurte härrastemajadega, nende ümber rajati ilusaid parke, mille vanad alleed kohati rõõmustavad meieaegsegi vaatleja silma. Mööbel ja lauanõud muutusid aina toredamaks, pidusöökidel uhkeldati vanade ja kaugelt toodud veinidega, aadlidaamid hakkasid kandma aina kallimaid rõivaid ja ehteid, sõitudeks tarvitati uhkemaid sõidukeid, jne.

6. joonis. W. Hupel.

Selline elu hiilgavamaks ja mugavamaks muutmine nõudis raha ja veel kord raha. Raha vajasis mõisnikud muudekski otstarveteks. Mõisade pärandamisel valitses komme, et mõis pärandatakse jaoamatult ühele pärijale, kes teistele pärijatele pidi välja maksuma nende osa rahas. Viimaseks otstarbeks, samuti kui muudeks väljaminekuteks olid mõisnikud tihti sunnitud linnakodanikelt raha laenama. Kuid laenult makstav protsent aina suurendas mõisnikkude väljaminekuid ning sundis neid otsima uusi sissetulekuid.

Põllumajanduslikes uuendusi olid mõisnikud väga tagasihoidlikud ja saamatud. Selle asemel, et olemasolevaid põlde paremini harida ja nii viljasaaki tõsta, mõisnikud taotlesid saagi suurendamist põldude laiendamisega.

Rootsi aja lõpul oli mõisapõlde olnud umbes kolm korda vähem kui talupõlde. XVIII s. kestel saavutasid aga mõisapõllud peaaegu talupõldude pindala suuruse. Kuna mõisapõlde harisid talumehed, siis kasvas loomulikult talupojaskonna kui terviku teokoorem. Aga mitte ainult kogu talupojaskonnale ei langenud nüüd rohkem tegu, vaid ka igale taluperale üksikult, sest rahvaarvu juurdekasv ja uute talude tekkimine ei pidanud sammu mõisapõldude kasvamisega. Mõisapõldude suurendamine ei rõhunud talupoegi ainult teo suurenemise näol, vaid ka talumaade mõisa kätte mineku läbi.

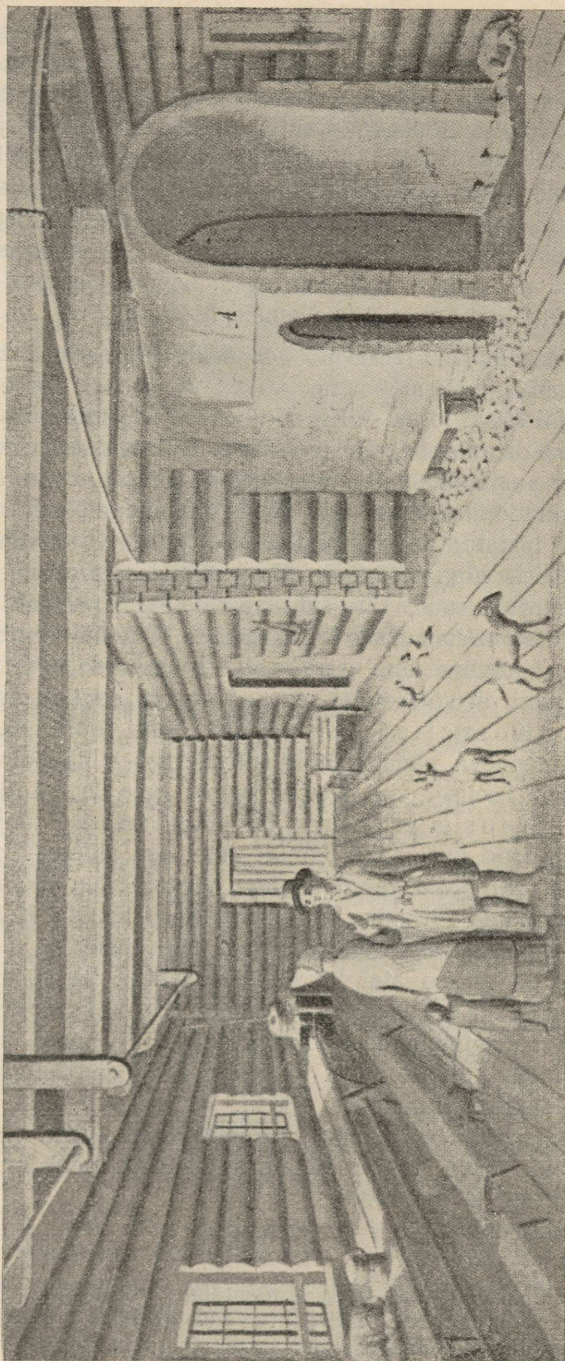
Talumaade mõisastamine. Oma põlde võis mõis kahel teel suurendada: kas seni metsa all olnud maid põlluks tehes või külapõlde mõisa külge liites. Metsamaadest põllu tegemine nõudis palju jõudu ning sel viisil saadud maade asukoht polnud alati mõisa majapidamisele soodus. Tihti näis kasulikum selle asemel liita seniste mõisapõldudega mõne talu maad. Oli mõni talu jäänud täiesti elanikkudeta, siis peeti täiesti loomulikuks, et mõisnik omandab selle talu. Peale selle esines rida juhtumeid, kus pere väljatõstmine talust oli väga sage.

Kui peremees õnnetuse või korratute eluviiside tõttu sattus sellisesse vaesusse, et ei suutnud tegu teha ega anda tavalisi andameid ja oma võlga tasuda, siis võeti temalt talu. Kui taluperemees suri ja järele jäi lesknaine alaealiste lastega, nii et arvata võis, et ta hästi ei tule toime talupidamisega, siis ähvardas teda äraajamine talust. Seepärast otsisid lesknaised enamasti endale ruttu tubli sulase ning töötasid temaga esimesel võimalusel abielluda. Talu läks mõisniku käsutusse ka siis, kui peremees end vanaduse, haiguse või muu sellise põhjuse pärast tundis olevat kõlbmatu talupidamiseks ning palus end kohast vabastada. Neil puhkudel ei tundunud talumaa mõisastamine külarahvale ülekohtusena ning võimalusi selliseks maa mõisastamiseks esines päris sageli. Aga mõnigi kord tõsteti talust välja kõigiti korralik ja hoolas peremees, kui mõis vajab just tema maad oma põldude laiendamiseks. Selline samm tundus talupoegadele väga ülekohtusena. Kogu ümbruskonna eestlaste töötahet halvas suur hoolimatus kaastalupoja vastu. Milleks pidi peremees korras hoidma oma majapidamist, kui alati oli karta, et mõis pärib tema oodatud töövilja? Või milleks pidid teomehed töötama virgalt sellise vihatud mõisniku väljal?

Talusid lammutava herra vastu ei saadud midagi teha kohtu teel, nagu seda näitasid talupoegade korduvad kaotused. Ka avalikku

vastuhakkamist ei pruukinud mõisnik enamasti karta, selleks olid eestlased juba liiga veendunud sakste ülevõimus. Kuid talumehed võisid salaja rikkuda mõisniku vara, lasta talud alla käia jne. Seepärast ei harrastanud mõisnikud just muretu südamega korralikkude talupoe-gade väljatõstmist taludest. Kuid vahete-vahel esines siiski tervete küla-de pillutamist, näit. neil juhtudel, kui võlausaldajad väga peale käisid raha-nõudmisega mõisnikult ning viimane otsis mõisapõldude ja sissetulekute suurendamiseks hästi kiiret teed.

Mõisastatud talu pere (ühes peremehega) jaotati kas ära teistele taludele sulasrahvaks,

7. joonis. Eesti korts XVIII sajandil. Jäärja kortsitoa sisemus 1795. a. Tagaseinas uks „saksakambrisse“, paremal ahju taga uks kortsimehe eluruumi. Ukse kõrval paremal seinä küljes pilak (pirruhoidja). Kortsitoas kõnnivad ringi loomad.

asetati mõnda laostunud tühja tallu, mida mõisnikul polnud mugav mõisastada, või anti talle tükk metsa ülesharimiseks ja uue talu asutamiseks. Oma kodust lahkuma sunnitud talupoegade kibedus oli harilikult suur. Kaasaegne autor A. W. Hupel¹ kirjutab mõisastamisele määratud külast: „Külas, mis sääraseks otstarbeks hävitatakse, näeb hale välja, eriti kui usin talupoeg ei saa lõigata seda, mis ta on külvanud, kui ta oma heasse korda seatud hoonetele ja põldudele peab selja pöörama ning asuma tühja või päris mahakäinud tallu, kust ta nüüd pisarsilmil kahetseb, et ta oma heinamaad vaeva ja kuluga laiendanud, oma metsa ja alemaid hoidnud.“

Mõisa kasuks minevate koormiste tõus. Kui rahvaarvu kasvamisega kadus inimestepuudus kõigis mõisades, siis ei olnud põgenik-talupojal kuski loota erilisi soodustusi. Mõisnik võis nüüd vähehaaval kõrgendada talupoegade teomäära. Külarahvas polnud küll kaotanud mõisale vastupanemise indu, kuid oli sunnitud järele andma suurenevatele nõudmistele, et aga elada võimsa mõisahärraga rahus. Pealegi ei tõstetud teomäära korraga palju, vaid vähehaaval, et talupoegi mitte väga heidutada. Kogu XVIII s. ulatuses oli aga koormiste tõus määratu suur. Ühe saksa ajaloolase järgi kasvasid talude koormised igalt adramaalt XVIII s. umbes 50% ümber. Eriti jõudsalt kasvas erakorraline ehk abitegu. Korraline tegu, mis juba Rootsi aja lõpulgi oli võrdlemisi suur, ei võinud osutada nii suurt tõusutendentsi. Korralist tegu nõuti ühelt adramaatalult aasta läbi 12 rakmepäeva nädalas ning jüripäevast mihklipäevani 12 jalapäeva nädalas. Teolisel pidi kaasas olema oma leivakott ja hobusemoon.

Abiteos ei valitsenud kindlat teomäära — mõisnik võis nõuda niipalju tööd kui soovis, ainult mõni osa abiteost püsis enam-vähem samana. Nii pidid talud saatma kordamööda mõisa korratüdrukuid karja talitama või abiks muudele majatalitustele. Kohati nõuti „korralkäimist“ aasta läbi, teisel ainult mihklipäevast jüripäevani. Mõnes mõisas oli abiteo alal kindlaks määratud ka voorides käimise arv, teisel aga oli see hoopis piiramata. Vooris käidi enamasti suuremaisse sadamalinnadesse, nagu Riiga, Pärnusse ja Tallinna. Sinna veeti mõisa põllusaadusi ja viina ning sealt toodi mitmesuguseid majapidamises vajalikke aineid. Vooris tuli tihti olla mitu päeva, kui sadamalinn oli kaugel. Talumehed raiskasid oma aega, kurnasid hobuseid raske koormaga ning lõhkusid veol oma viletsaid talupojaregesid ja -vankreid.

Talunaistelt nõuti talvel mõisale takkude ja linade ketramist.

¹ Hupel oli XVIII s. kirikuõpetajaks Põltsamaal. Tema kolmeköitene teos „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland“ on üks tähtsamaid allikaid XVIII s. Eesti tundmaõppimisel.

Peale nende abiteo liikide, mille määr talupoegadele enamasti oli umbkaudugi teada, oli töid, millele mõis inimesi täiesti oma heaksarvamise järgi kokku ajas, näit. kütisetegemisele, sõnnikuveole ja lõikusele. Abiteoline pidi minema nii sageli mõisa, kui käsk tallu toodi.

Suurt tõusu osutasid XVIII s. ka loonused maksud. Andamid mõisale olid väga mitmesugused ja erinesid üksikute kohtade järgi. Mõisa viidi küll teravilja, õlgi ja heinu, küll lambaid ja oinaid, kanu, hanesid, mune, võid, kalu, pütte, kotte, nõõri jne.

Tegu ja andamid, mis mõisad said XVIII s. talupoegadelt, ei tõusnud ainult koormiste suurenemise tõttu igalt adramaalt, vaid ka talude arvu suurenemise läbi. Metsamail löid vabadikud ja kohtadest väljatõstetud peremehed palju uusi talusid. Peale esimesi koormisvabu aastaid hakkasid nemadki tegu tegema ja andameid andma. Ainult üksikud sügavmetsa talud, kust tee mõisa oli väga pikk, olid vabad teokohustusist ning maksid selle eest mõisnikule loonus- või raharenti. Neis taludes elati enamasti jõukamalt kui mujal. Samuti olid talurahva kohustused kergemad ja jõukus suurem kroonumõisade alal. Siin kehtisid kaitsemäärused, mis ei lubanud tegu ja loonusrenti piiramatult tõsta. Kuid need, pisut õnnelikumad kroonumõisade talupojad moodustasid ainult väikese murdosa kogu rahvast.

Koormised riigi, provintsi ja kiriku kasuks. Mõisakoormiste kõrval rõhusid talupoegi avalikud maksud ja töekohustused. Vene valitsus nõudis aadlilt mõningaid, kuigi just mitte suuri riigimakse, mis aadel omakorda veeretask talupoegadele. Sõjaväe läbimarssimisel pidid talupojad võtma sõdureid korterisse ning olema küüdis vägede transportimisel. Seitsmeaastase sõja aegu, „kui vägi Brandenburgis läks“, küütisid talumehed sõjaväge kaugele üle kodumaa piiri. Küütijaid ja nende loomi koheldi seejuures soldatite poolt väga hoolimatult, nii et tuhandeid talupoegade hobuseid läks sellel küüdil kaotsi. Talupoegi rakendas riik tööle ka vangide vedamisel, kasarmute, kindluste ja vanglate ehitamisel. Kohaliku provintsi hüveolu eest pidi talupoeg hoolitsema teid sillutades ja hobuseposti jaamade ülalpidamisest osa võttes. Andameid andma ja tegu tegema pidid külamehed veel kirikuõpetajale ja köstrile. Ehitustööde puhul kirikus või kirikumõisas pidid nad tasuta ehitusmaterjali vedama. Nii suurendasid riik ja kirikki omalt poolt niigi rasket talupoegade kohustustekoormat.

Talupoegade müümine. Pärisorjusaegne mõisahärra ei valitسنud meelevaldselt ainult talupoja maaomandi ja koormiste määra üle, vaid võis kohelda talupoega otsekui müügi- ja ostu artiklit. Pärisorjades nähti tööloomi. Vanemalt, kel rohkesti lapsi, või pere-

mehilt, kel palju sulaseid või teenijatüdrukuid, võttis mõisnik oma äranägemise järgi mõned ning asetaski sinna talusse, kus oli tööjõust puudus. Mõisnik võis müüa, panditada, vahetada ja kinkida talupoega oma heaksarvamise järgi, arvestamata seejuures talupoja soove, lahutades teda isade maast ja teistest perekonnaliikmetest. Talupoegade kohta sõlmitud ostumüügi lepingud on XVIII s. teisel poolel väga tavalised. Pärisorje pakuti ajalehekuulutuste kaudu enam-pakkujale või müüdi koguni oksjonil.

Talupoegade müümise kõrval ühest mõisast teise oli õige levinud talupoegade nekrutiks müümine. Vene ohvitserid sageli vabastasid väeteenistusest jõukaid venelasi hea maksu eest ning ostsid neile asemikeks odavalt pärisorje. Meie kodumaal leidsid koguni vaheltkauplejaid, kes head äri tegid siin inimesi üles ostes ja neid Venemaale nekrutiks müües. Pärisorjade hinnad polnud kallid. Üks kaasaegne autor väidab, et Eesti- ja Liivimaal pärisorjad oleval odavamad neegerorjadest Ameerikas. Ilma eriliste käsitöö-ostusteta talumehe eest maksti 30—50 rubla, taluneu eest umbes 10 rubla. Mõnel raskel ikaldusaastal, kui mõis pidi vilja andes abistama talurahvast nälja puhul, anti tüdrukuid ja lapsi ära peaaegu muidu.

Sundabiellud. Mitmed mõisnikud alistaski oma tahtele ka talurahva abiellumisi. Mõisahärrale polnud kasulik oma mõiskonnas elavate tüdrukute naiseks minek teise mõisa, sest nii vähenes tööjõud. Seepärast keelasid mõned mõisnikud tüdrukutele abiellumise võõrast mõisast kosilastega, poistel aga käskisid võtta just võõrast mõisast naise. Ka oma mõisa piires mõni mõisnik püüdis määrata, kes kellega peaks abielluma, et tööjõu hulk igas talus oleks paras. Katariina II ajal keelas valitsus küll põhjusega abielutakistused, kuid mõisnikule jäi palju kaudseid vahendeid selleks, et oma tahet talupoegadele peale suruda.

Kodukariõigus. Talupoegade üle võimutsemisel oli mõisnikule vältimatuks toeks kodukariõigus. Mõisniku meelevald oli siin piiramatul. Ta tohtis talupoega oma äranägemise järgi peksta lasta, kinni panna, kodukohast eemale sunnitööle saata. Talupoja tapmise eest ei võtnud kohus mõisnikku vastutusele. Meie kodumaal oli XVIII s. paiku palju mõisu, kus peksupäevad tihti kordusid. Sageli esines ka süüdlase kinnipanemist keldrisse või aita, kus need külma ja nälga kannatasid, vahel kaotasid oma tervise või isegi elu. Kohati leidsid härrasid, kes talupoegade karistamiseks leiutasid omapäraseid piinamisviise. Ühes Liivimaa mõisas karistati näit. halvasti kedranud tüdrukut seega, et seoti takud ta sõrmede ümber ning pisteti need siis põlema. Mõni mõisnik oli nii kuulunud oma too-

8. joonis. Liivimaa talutoa sisemus XVIII sajandil. Keskel on näha lahtine tulease, paremal ahjusuu.

rete karistustega, et mõned võrdlemisi väikesed süüdlased eelistasid tema kohtu alla langemisele enesetapmist.

Talupoegade suhtumine mõisnikesse. Selle hoolimatuse juures, millega mõisnik kohtles talupoegi, on täiesti loomulik, et mõisa ja küla vahel valitses terav vaen. Kuigi kohtud tunnistasid mõisnikkude tegevuse seaduspäraseks, ometi eesti talupojad oma südames ei teinud iial seda. Neile jäid sakslased vägivaldseiks sissetungi-jaiks ja orjastajaiks, kehtivate tavaõiguste tooreiks rikkujaks. Raske oli relvata rahval mässu alustamine mõisnikkude vastu. Ent siin ja seal esines küll vastuhakkamisi. Viha küla ja mõisa vahel ei raage. Üks pärisorjuseaegseist saksa autoreist peab mõisnikkude vihkamist ainsaks jõuliseks tundeiks, milleks on võimeline põrmu rõhutada eestlane. See salaviha liitis enamasti kõiki talupoegi, tegi neist ühiskondliku jõu, mille suhtes mõisnikel tuli olla valvel. Kestvalt elati häärberites mässuhirmul. Iga sõja puhul väriseti rohkem sise- kui välisvaenlase ees. Peale avalikkude vastuhakkamiste leidus eestlastel teisigi teid mõisnikkude kahjustamiseks. Vahete-vahel langes mõni eriti vihatud mõisnik kättetasumismõrva ohvriks või mõni mõisahoone süttis teadmata põhjusel põlema. Levinud oli mõisast varastamine. Mõisniku varasta-

mist ei häbenenud keegi, see polnudki nagu vargus, vaid kült röövitud vara tagasivõtmine. Paljud pidasid härradelt varastamist koguni auasjaks, millega maksis uhkustada naabrite ees. Kõige jõukamad talupojad olid tihti suurimaiks kahjustajaiks. Puutumata ei jäänud küünid, viinaköögid ega kari — ühe sõnaga, mõisa varastati kõikjal, kuhu ainult ligi pääseti.

Muulgi viisil kiusati mõisnikku ja aeti temaga jonni. Töö, mida teolised mõisapõllul tegid, jättis palju soovida. Laiseldi igal võimalusel ja tehti tööd tuimalt ja aeglaselt. Kubjaski ei jõudnud oma kepiga igal pool teolisi virkusele ergutada.

Neis kohtades, kus talukoormised olid eriti kõrged ja talumaid sageli mõisastati, jätsid talupojad hooletusse omadki talud. Sügiseti müüsid nad suure osa oma väikesest viljasaagist, pillasid raha ära ning kevadeti, kui nälg kätte kippus, läksid mõisast vilja laenama. Mõisniku huvides oli, et teomehed oleksid tööjõulised ning talupõllud seemendatud, seepärast ei saanud ta külameestele keelata vilja. Ka nõudis kroonu, et aadel abistaks talupoegi häda korral. Kuid sügiseti paljud viljalaenajad ei rutanud võla tagasimaksimisega. Nad pigemini müüsid suure osa oma saagist ära mõnele kaupmehele või naabermõisnikule viinaajamiseks ning kevadel ilmnes uuesti laenamine. XVIII s. viimasel veerandil muutus õige laialdaseks ja aadlile kulukaks selline talurahva varustamine viljaga, mille tagasisaamiseks oli vähe lootusi.

Nii kutsus kauemat aega kestnud pärisorjus esile rea opositsiooninähtusi talupoegade juures, mis ähvardasid mõisnikult võtta talumaade mõisastamisest ja koormiste suurendamisest saadud tulude juurdekasvu. Eriti andis end mõisa majapidamise seisukohalt XVIII s. lõpul tunda talumajapidamiste hooletusse jätmine ja seega kaasas käivad viljalaenamised ning loonuskoormiste võlad.

Rahvaarvugi kasvamises tekkis XVIII s. viimasel veerandil seisak. Eestlane ei tahtnud enam soetada ja üles kasvatada lapsi, uusi „tööloomi“ orjuseks, millel ei paistnud lõppu.

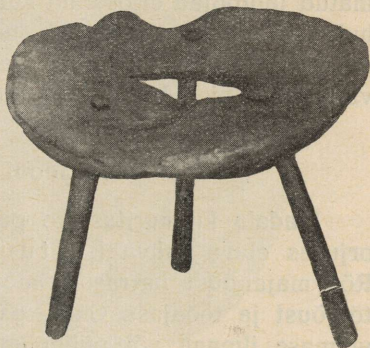
Seisak rahvaarvu juurdekasvamises pidi aga varem-hiljem panema piiri mõisapõldude suurendamisele, sest uute põldude harimiseks oli vaja uusi töökäsi. On tõenäone, et paljud mõisad oleksid jäänud pankrotti seepärast, et senise röövmajanduse võtted ei lasknud enam tulusid tõsta — teokoormiste tõstmise mõju oleks halvanud tööhoo langus, mõisapõldude suurejoonelise laiendamise oleks teinud väärtusetuks tööjõu vähesus. Kuid paljusid mõisu päästis ähvardavast majanduslikust kriisist vilja- ja viinahindade suur tõus XVIII s. lõpul.

Viljahindade tõus. Umbes 1780. a. hakkasid meie kodumaalt eksporditava teravilja hinnad tõusma. Väikeste langustega kestis see hindade tõus 1808. aastani, siis algas järsk langemine. Head viljahinnad olid tingitud osalt Vene raha kursi langusest, osalt muudest nähtustest maailma viljaturul.

Viinapõletamise levik. Alkoholism XVIII s. Osalt viljahindade tõus tõrjus mõisast eemale kriisitondi, suuresti aitas selleks kaasa aga viinapõletamise levik sajandi viimisel veerandil. Juba vareminigi oli viinapõletamine aadlile tähtsaks tuluallikaks, kuid viina toodeti enamasti ainult müügiks mõisa oma kõrtsidele. Seegi viinahulk ei olnud väike, sest pärisorjuse ajal jõudis haripunkti eesti rahva viinatarvitamine. On täiesti arusaadav, et just äärmiselt lootusetus olukorras talupoeg otsis eluraskuste unustamist viinajoovastuses. Enam kui iial varemini või hiljemini laostas nüüd alkoholi tarvitamine talurahvast majanduslikult, tervislikult ja moraalselt. Aga teataval määral alkoholism ka kaitses inimesi äärmisse meeleheitesse langemise eest. Rootsi ajal joodi kõrtsides peamiselt õlut, viina võeti ainult pisut „arstirohuks“, pärisorjuse ajal muutus aga viina tarvitus hiiglasuureks. Kõrtsi oli rohkesti. Juba 1759. a. oli neljas Liivimaa maakonnas 933 mõisakõrtsi ja ainult 29 kooli. Sajandi lõpu poole kasvas kõrtside arv ja alkoholi tarvitamine veelgi.

Et talupojad omasid vähe raha, siis müüdi kõrtsides viina suurelt osalt vahetuse teel. Siin muudeti „eluveeks“ talumajanduse viimsed ülejäägid. Kohati, kus mõisniku arvates talupojad oma viimseid tagavarasid kõrtsi ei toonud, saatis mõisahärra oma agendi viinavaatidega ringsõidule talust tallu. Nüüd vahetati siis juba talupoja kodus viina vastu mitmesuguseid talusaadusi, esijoones lina.

Viinapõletuse suurt levikut sajandi viimisel veerandil ei põhjustanud siiski esijoones siseturu nõuded, vaid viina soodsad müügi- võimalused Venemaale. Kroonu rikkalikud viinatellimised kujunesid sel ajal otse hõbedavihmaks balti aadlile. XVIII s. lõpul maksis kroonu viinavaadist 18 rubla hõbedat, selle viina valmistamiseks kulunud 6 vakka rukist olid turuhindade järgi ainult 9 rubla väärt. Puud ja tööjõud ei maksnud selleaegsetes oludes mõisnikule mitte

9. joonis. Järg Helmest (1731). Järi põhjaks on sõõrikult kokku kasvanud puumoodustis.

midagi. Peaaegu 100-protsendise kasu juures on mõistetav viinaajamise kiire tõus.

Viinapõletamiseks kasutati hiiglahulga teravilja. Ikaldusaastail oli talupoegade nälg kohati teravam viinapõletamise edu tõttu, sest viinaks ei põletatud tihti ainult mõisa oma viljatagavara, vaid meelitati ka talupoegi selleks oma saaki ära müüma.

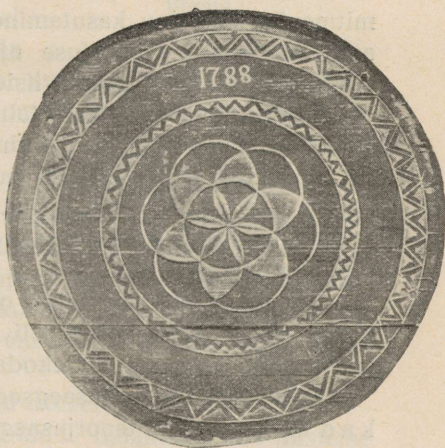
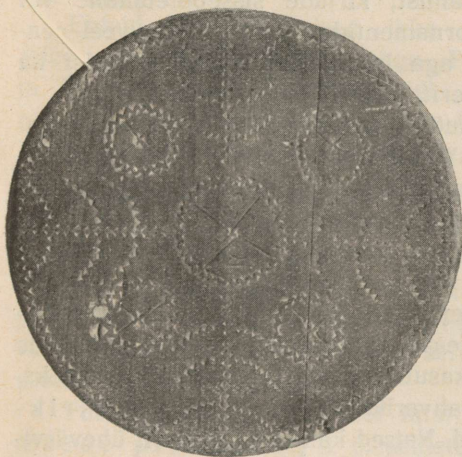
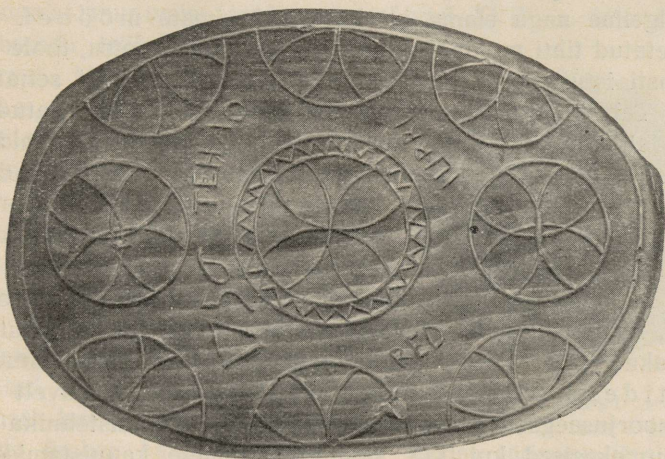
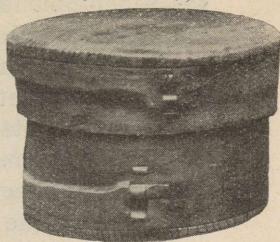
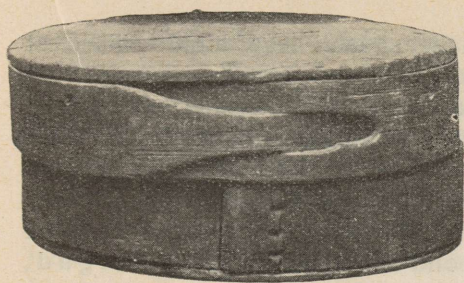
Viinapõletamise levikuga suurenes jällegi talupoegade abitegu — talumeestel tuli nüüd mõisale palju enam puid raiuda, lõhkuda ja vedada, samuti muutusid sagedamaks kurnavad viinavooris käimised. Paljudes mõisades, kus puudusid erioskusega viinapõletajad, jaotati viinapõletamine korratena ära talude vahel. Kui töös vilumatud talupojad ei osanud kätteantud viljahulgast välja ajada nõutud hulka alkoholi, siis peksti neid ja nõuti puuduoleva viina väljamaksmist. Seega tähendas veel kord viletsuste tõusu talurahvale see viinapõletamise levik, mis päästis pankrotist paljud mõisad.

2. Jooni talupojakultuurist.

Madala kultuuritaseme põhjusi. On täiesti arusaadav, et pärisorjuses elava rahva kultuuriline tase ei võinud olla kõrge. Röövmajandust harrastav mõis nõudis endale lõviosa talupoegade tööjõust ja tööajast. Oma põlde pidi talupoeg tihti harima öösi, vihmase ilmaga või pühapäeviti. Kui talumeestel ei leidunud aega tavaliste hädavajaliste tööde jaoks, kuidas saadi siis end pühendada uue loomisele ja leiutamisele, olgu töövõtete, uute tarbeasjade või nende kunstilise kaunistamise alal! Mitte ainult ajapuudus ei pidurdanud rahva oma loomingut, vaid veel enam see väsimus ja tülpimus, mida tõi endaga kaasa alaline orjus ja mõisniku tujudest olenemine. Selleks, et tunda täielikku loomisrõõmu, on inimesele vaja vabadust ja teatud määral muretust.

Hooned ja nende sisustis. Pärisorjusaegsed taluhooned osutavad selgesti nende elanikkude vaesusele. Juba väljast jätsid talud rusuva mulje. Väga harva ümbritses eluhoonet viljapuuaed või muu roheline puudesalk. Seevastu olid talud nagu põlludki piiratud väga arvukaist taradest. Palkidest tehtud õlgkatusega hooned olid väikesed ja hallid, sageli viltu vajunud. Palkide vahed olid topitud sambla või takkudega. Ei seest ega väljast kaetud seinu värvi või lubjaga. Elumajal polnud ei korstnat ega aknaid ning ta uks oli nii madal, et sellest ainult küürutades sisse pääses.

Elumaja tähtsaimaks ruumiks oli rehetuba. See oli ainsaks köetavaks ruumiks majas ning seepärast koondus siia talvel kogu elu. Koos perega veetsid siin külmad kuud kodulinnud ning tihti väiksemad koduloomadki, nagu sead, lambad, kitsed. Valgus pää-

10. joonis. Näiteid XVIII s. puutehnikast ja -ilustusest. Üleval karbid, keskel ja all vakad (Jämaja, Anseküla, Jämaja). Niisugused vakad on tihedalt seotud mörspäölve ja pulmadega. Jämaja vakale (keskel) on lõigatud mehe ja naise nimi.

ses rehetuppa talvel, kui ust ei tahetud lahti teha, ainult väikestest valgustusaukudest seinas, mis külma puhul suleti lükkandlukkidega. Harva oli neil aukudel ees klaas. Viimane oli suitsust tuhmunud, nii et selle läbi ainult pisut valgust ruumi nõrgus. Isegi päevaajal põletati seepärast talvel piirge. Toa hämarust suurendasid veelgi tume muld- või savipõrand ning suitsunud ja tahmased seinad. Neid tegi mustaks piirg, aga veel enam suurest reheahjust tulev suits, mille väljajuhtimiseks olid ainult uks ja suitsuaukud, kuna korsten puudus.

Algeline nagu elamu oli ka ta värvimata mööbel. Söögilaud oli asetatud tihti muldpõrandasse löödud vaiade otsa, toole oli harva, enamasti istuti kolmejalgsel puujärgidel või lihtsail seljatoeta pinkidel. Talvel magati rehetas kas seina külge kinnitatud lavadel, põrandal, ahju peal või partel, suvel aga lakkades ja aidas. Peale loendatud mööbli leidis toas mitmesuguseid puust tehtud inimese- ja loomatoidu nõusid (nagu taldrikud, puuvaagnad, õllekannud, võikirn, pajad, ämbrid, tünnid) ja tööriistu (kirved, kiin, harukorral saag ja vahel kangaspuud). Samuti võis siin näha puukalendreid ja pügalpulki, kuhu olid kriipsukestega üles märgitud mitmesugused tähtsad arvud, nagu tehtud teopäevade või laenatud vilja hulk, aita pandud viljavakad jm. säärast. Puuesemed olid tihti kaunistatud ornamentidega. Viimased on palju lihtsamad ja motiivelt vaesemad kui teorjusaegsed kaunistised. Ka pole ilustamistehnika meetodid nii mitmekesised kui XIX sajandil. Esemete kaunistamisel harrastati ainult kirjade puusse lõikamist, kirjade sissepõletamine või mitmevärvilise puu kasutamine ornamentide loomiseks on veel peaaegu tundmatu. Teoorjuse ajal aga leiavad küllalt kasutamist ka viimased ornamenteerimisviisid, eriti kirjade puusse põletamine.

Peale elumaja omas talu mõnesuguseid kõrvalhooneid, nagu sauna, suvekööki ja aitu. Rahva tervishoiu seisukohalt oli eriti tähtis saun. Siin puhastati end raske töö higist ja mustusest ning raviti haigeid seega, et neid higistada lasti, nende sooni hõõruti, neile aadrit ja kuppu lasti. Saunas käisid mehed ja naised koos. Armas-tati väga kuuma leili.

Suvekoda ehk suveköök oli enamasti kerge koonusekujuline lattidest ehtis. Kojas keskel oli tulease, mille kohal rippus katel, kus suvel süüa keedeti. Suvekoda kasutati samuti ka pesupesemiseks.

Rõivastis. Pärisorjusaegsed rahvariided ei olnud nii värvirik-kad kui järgnevad teorjusaegsed. Naised kandsid tavaliselt ühevärvi-list (musta) seelikut, mida allärest kaunistati erivärvilise riidega ja paeltega või vahel koguni metall-, klaas- ja helmesilustistega. Ainult Põhja-Eestis levib XVIII s. lõpul triibuline kirev seelik, mis XIX s. muutub väga tüüpiliseks rahvarõivaks. Suvel tööl olles kandsid nai-

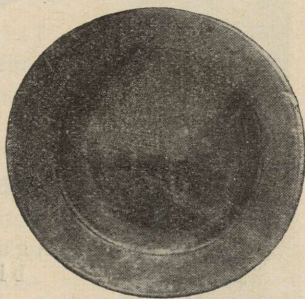
sed tihti ainsa rõivana linast särki, mis vöö abil tihedasti ümber keha tõmmati. Mehed kandsid tavaliselt musti ja pikki villasest riidest tehtud kuubesid, ning nende peal kootud vööd või vaskpandlaga rihma. Pidulikel juhtudel kasutati valget ülekuube. Suvel soojaga kanti lahedaid kergeid linaseid rõivaid. Talvel tõmbasid nii mehed kui naised selga lambanahksed kasukad. Habet ajasid ainult poissmehed, naisemehed aga kandsid juba õige noorelt pikki habemeid. Laulatatud naise tunnuseks oli liniku või tanu peas kandmine.

Mõningaist muutusist, mida rahvarõivad XVIII s. läbi teevad, võiks nimetada triibulise seeliku ilmumise kõrval lillkirjadega tanu ja käiste, pottmütsi ja sariküllil tarvitamisele tulekut Põhja-Eestis. On tähelepanuväärne, et uued nähtused rõivastises ilmuvad kõige enne rannakülades ja saartel, kus meresõidu tõttu rahvas kokku puutus välismaalastega. Enam-vähem üle maa hakkavad naised kandma XVIII s. sukki jalanartsude ja sääresidemete asemel. Kuid sukki ei tarvitatud siiski mitte alati ja igal pool. Kohati kanti õige lühikesi sukki ning sääрте ümber kanti mähiseid endist viisi.

Ehteid kandsid naised ikka veel väga rikkalikul hulgal, nagu Poola ja Rootsi ajal. Nende tüübidki on enamasti pärit sealt, kuid esineb ka üksikuid uudsusi, nagu hiljemini teoorjuse ajal nii tavaliseks muutunud prees ja kuhiksõlg.

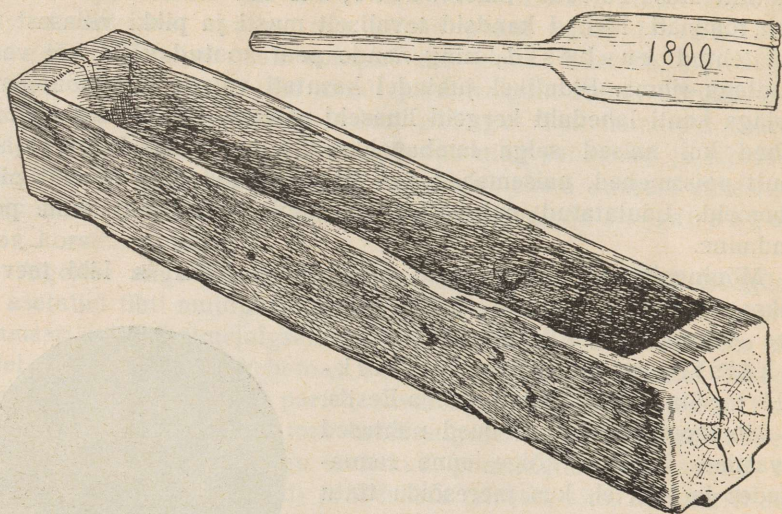
Põlluharimine ja karjakasvatamine. Talupoegade vaesust ei tinginud ainult selle aja ja hoole vähesus, mida võidi pühendada oma talule, vaid suurel määral ka mitteotstarbekad põlluharimisviisid. Kustki ei saanud talupojad õppida paremaid, sest ka mõisapõlde hariti ebaratsionaalselt. Ning kui mõisast soovitatigi mõnd väikest uuendust, siis küla oli selle vastu umbusklik, nagu kõige vastu, mis tuli mõisast.

Pärisorjuse ajal oli veel laialt tarvitusel ale- ja kütisemaade pidamine¹, s. o. selliste põldude pidamine, kus üksteise

11. joonis. Puust „võitaldrik“, mis perekonna pärimuste järgi on tehtud XVIII sajandil. Vigala.

¹ Tähtsamaks ale ja kütise erinevuseks on, et kütise puhul maharaiutud ja kuivanud mets ja võsa kaetakse enne põlema süütamist mullakihiga, ale puhul aga seda ei tehta.

12. joonis. Aganatampimise küna ja labidas. Pöide (1800).

13. joonis. Õllekanne XVIII sajandist. Äärtel — piipkannud (Järva-Jaani, Paide); keskel — kann (Risti). Piipkannuga toodi õlu vaadist tuppa ja kallati sellest siis väiksematesse joogikannudesse.

järel lasti kord kasvada vilja, kord võsa ja metsa. Ale- ja kütise-
maade kõrval esines aga ka küllalt põlispõlde. Viimased andsid
meieaegsetega võrreldes väga vähe saaki — karja vähesus ei luba-
nud põldu korralikult väetada, algelised põllu-
tööriistad ei võimaldanud küllalt head mul-
la ettevalmistamist viljakasvatamisele. Pea-
legi polnud külvikord oma kolme või
kahe välja süsteemiga viljasaagile soodus. See-
pärast seisis põlispõlludki tihti mitu aastat jär-
jest sõõdis, et koguda uut jõudu viljakand-
miseks.

Praegu kasvatatavaist kultuurtaimist
puudusid veel mitmed pärisorjusaegseil välja-
del. Teraviljast kasvatati küll rukist, otra, kaera
ja nisu, nagu meiegi ajal, kuid praegu nii
levinud kartulit leidis ainult mõisaaedades.
Tema aset täitis osalt naeris, mille alla võeti
õige palju ale- ja kütisemaid. Peale mainitud
kultuurtaimede kasvatati veel herneid, ube,
tatart, lina, kanepit, humalaid, paiguti ka tuba-
kat. Ristikhein ja vikk puudusid nii talu- kui ka
mõisaväljal.

Põllutööriistad olid endist viisi
algelised. Nad ei täienenud pärisorjuse ajal
nimetamisväärselt. Atradest tarvitati Lääne-
Eestis ja saartel vannasatra ehk seanina, mujal
aga harkatra, äketest kasutati karuäket ja
pakkäket. Seeme külvati käsitsi. Põllurulli ei
tuntud. Vilja lõigati sirpidega ja niideti väi-
keste vikatitega ning koristati kokku puuhangu-
dega ja rehadega. Vilja rabamiseks kasutati
kooti ja varta. Seemevilja tuulati sarja abil,
leivavili aga läks jahvatamisele tuulamata või
vähese tuulamisega. Enne vilja veskile viimist
purustati aganaid tambiküna ja lasna abil, et
nad kergemini veskikivide vahele läheksid.
Uudispõldude tegemisel vajati kiini ja võsa-
rauda, millega lõigati metsikult maalt võsa,
samuti läks siis tarvis kirvest ja maakirvest. Kahe inimese saag oli
tundmata, väikest saagigi leidis harva. Puud võeti maha enamasti
ikka ainult kirve abil. Palgist laudade lõhestamiselgi tarvitati ainult
kiilu ja kirvest.

14. joonis. Hiiu-
maa puukalen-
der, nii nagu seda
nõõriga kokkuseo-
tult hoiti (Pühalepa).

Põllult said talupojad oma peatoiduse — aganase rukkileiva, aga ka osa leivakõrvasest: naerid, hernerid, oad, läätsed. Kaerajahu piimaga segades saadi „kama“, mille koostis oli seega palju lihtsam kui praegu.

Koduloomade liigid olid enam-vähem samad, mis meieaegses Eestis, ainult nende osatähtsus majapidamises oli teissugune. Härgi peeti rohkem kui praegu, sest neid tarvitati nii koorma kui ka adra vedamiseks. Samuti peeti palju lambaid, sest riided valmistati ju ikka kodus. Lehma seevastu oli taludes vähe ning nad olid kõhnad ja kehva toidu tõttu vähese piimaanniga. Kitsi leidus sageli, neid peeti seepärast meeleldi, et nad leppisid väga viletsa toiduga, näit. kuivatatud lehthagudega. Väikesed, kuid võrdlemisi vastupidavad olid eesti hobused. Muudest koduloomadest mainitagu siga, koera ja kassi ning kodulindudest kanu, hanesid ja parte.

Koduloomad andsid talupojale leivakõrvast küll liha, küll piima ja või näol. Piima söödi eriti palju suvel, enamasti hapendatult.

Muid majandusalasid. Leivakõrvast hankisid talupojad ka kalapüügi, küttimise ja mesinduse teel. Küttimine muutus pärisorjuse ajal enam ja enam mõisniku ainuõiguseks, nii et talupoeg võis metsloomi tappa ainult salakütina. Palju suuremat tähtsust omas rahva toitlustamise seisukohast kalapüük, mida toimetati väga mitmel viisil. Mesinduse alal esines nii kodu- kui ka metsmesindust.

Kõrvalsissetulekut kalapüügist ja mesindust sai siiski ainult väike osa eesti rahvast, ning tihti polnud see kuigi suur. Majapidamissaadusist neelasid parema osa loonusandamid mõisale. Kokkuvõttes peab ütlema, et vaatamata suurele töökoormale sai eestlane võrdlemisi halvasti süüa ning pidi üldse leppima elutingimustega, mis meieaegsele eestlasile tundusid talumatuna.

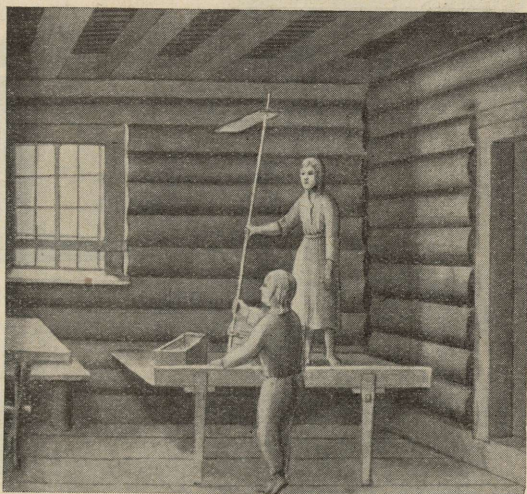
III. Katariina II aegsed reformikatsed.

1. Balti aadli ja riigivõimu vahekorra üldiseloomustus XVIII sajandi teisel poolel.

Aadli lootused. Vabanenud sellest järelevalvest, mis Rootsi valitsuse päevil osaliseltki piiras rüütelkonna võimu üliküllust talupoegade üle Eesti- ja Liivimaal, pidas sinne saksa aadlivõim enda seisukorda seevõrra kindlustatuks, et tekkis arvamus, nagu oleks nüüd Vene kotka tiibade all loodud jäädav ja järjest mugavamaks muutuv alus rüütelkonna olemisele.

Seda arvamust õigustasid ühelt poolt kõik need privileegid ja soodustused, mida aadel suutis endale võimuvahetuse ajal välja

kaubelda ja lepingute teel kindlustada, teiselt poolt oli varematest kogemustest juba tuntud Vene valitsuse loidus kohaliku valitsuse vahekorra vastu talupoegadega. Aadlivõimud lootsidki, et XVIII sajandi teisel poolel jätkub Vene keskvalitsuse täieline ükskõiksus siinsete olude suhtes, ega pööranud seepärast kuigi suurt tähelepanu sellele, mis toimus tõekspidamiste ümberhinnangute alal mujal maailmas. Valgustusajajärgu ulatuslikud püüded seisuslikkude vahede kaotamise suunas, rühkimine vabaduse ja ühetaosuse mõiste tegeliku teostamise poole, suured loodusteaduslikud leiutised, mis andsid selle aja inimestele määratu usalduse inimliku mõistuse võimetesse, kõik need läksid kohalikest võimukandjaist suuremalt jaolt mööda ega leidnud siin kaugeltki nii soodsat kõlapinda kui mujal valitsevate ja haritud kihtide juures. „Pime“ Venemaagi osutus vastuvõtlikumaks uuenduspüüetele kui sinne „valgustatud“ aadel. Nii juhtus, et aadel ei märganud parajal ajal ajakohastada oma poliitikat. Ta tõrkus alul isegi väiksemate uuenduste juures, kui riik hakkas neid nõudma, ärritades seega uut Vene keskvalitsust.

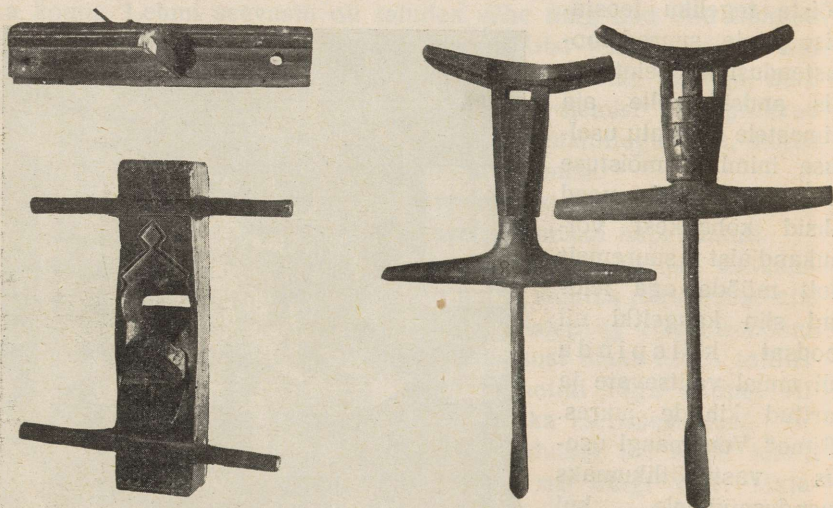

15. joonis. Käsikivil jahvatamas.

Pööre riigivõimu suhtumises aadlisse. 1760-ndad aastad, mis mujal maailmas langesid ühte „valgustatud ainuvalitsuse“ ajajärguga, leidsid Eesti- ja Liivimaalt eest olukorra, mil pärisorjus õieti kõige ulatuslikumalt teostus. Päris ootamatult hakkab aga keskvalitsus ilmutama suuremat huvi uuenduste teostamise vastu just Eesti- ja Liivimaal. Nimetatud uuenduste taotlemise ajajärk langeb ühte Katariina II valitsusaastatega (1762–1796), mil laienesid tunduvalt Venemaa piirid (vallutused Türgilt Lõuna-Venemaal ja Poolalt läänes), tõusis Venemaa erikaal Euroopa riikide peres ja hakkas kasvama riigivõimu absolutismi mõiste. Absolutismi süvenemisega sammusid langusteed seisusliku riigi traditsioonid ja rüütelkondade eriprivileegid, mis isegi Rootsi valitsus kõigi oma uudis-

korralduste kõrval täiesti endastmõistetavana jättis kohalikule aadlile alles. Nüüd pidi Venemaal aadel pikkamisi ruumi tegema keskvalitsuse täielikule ülevõimule.

Esimest korda tunneb aadel kesk võimu ülemuslikku kätt siis, kui Katariina II trooniletulekul ei teostu kohe varemini nii libedalt toimunud rüütelkonna privileegide kinnitamine. Kohaliku aadli eriõigused kuulusid nimelt korduva uuendamisele iga Vene isevalitseja vahetuse puhul. Ent Katariina II troonileastumisel tuli

16. joonis. Näiteid pärisorjusaegse eestlase tööriistadest. 1 — soome hõovel, 2 — härghõovel, 3 ja 4 — oherdid.

rüütelkonnal oodata tervelt 3 aastat ja ka siis järgnes uue valitseja poolt kinnitus pool-tõrksalt. Vahepeal oli keisrinna sooritanud 1764. aastal koguni reisu Liivimaale ja õppinud tundma kohapealseid olusid, muu hulgas ka kohaliku talurahva armetut seisukorda. See, mis ta nägi koha peal, ei olnud põrmugi kokkukõlas valgustusaja vabameelsemate töökspidamiste ja nende mõjul tekkinud tema enda veendumustega. Ta hakkas nõudma aadlilt reforme ning väheses ulatuses oli aadel neid sunnitud teostamagi.

Nii kujunes XVIII sajandi teine pool kohalikule saksa aadlile selleks pöördepunktiks, kus tal tuli hakata leppima enda ülevõimu järk-järgulise kahanemisega.

Aadlivõimu langust pidurdavad ja soodustavad tegurid. Alul ei toimunud see võimu kahanemine kiiresti, sest siinse rüütelkonna osatähtsus suurel Venemaal ületas kaugelt nende arvulise tähtsuse.

Püsima aga jäi endiselt see kõrvalmõju, mida aadel eesõigustatult tohtis kasutada õukonnale lähedal seismise kaudu. Samuti kui omal ajal Rootsi õukonna juures, teevad nüüd ka Venemaal paljud balti-saksa aadlimehed riigiteenistusslikku karjääri ja on esindatud õige arvukalt Peterburis, koja lähedal. See balti päritoluga õukonna aadel on selleks sillaks, mille kaudu viivad kasulikud niidid keskvalitsuse ja isevalitseja juurde. Küll otsese vaheleastumise, küll koja-intriigide abil peetakse püsivalt silmas „emamaa“ huvide säilitamist.

Edu õukonna juures tõi, vaatamata nende esindajate osavusele ja hoolsatele püüetele, siiski pettumusi kaasa. Saatuslikuks kujunesid siin „emamaa“ aadli rasked majanduslikud olud. Nagu nägime, pidid sajandi teisel poolel meie mõisnikud tihti heitlema majanduslikkude raskustega. Balti aadli senine võimuküllus lõi hoopis uuest küljest mõranema ja see tegur kippus saama seevõrra saatuslikuks, et vähemgi tuuleõhk ähvardas kogu hoone kokkulangemisega. Võlakoorma all kannatav mõisnikkond pidi hoidma keskvalitsusega head vahekorda.

Selles olukorras ei jäänud aadlivõimul enam muud üle, kui sallida keskvalitsuse vaheleastumist ning katsuda osalise etteruttamise ja õukonna mõjuvõimu abil takistada veel kaugemale viivat vaheleastumist.

17. joonis. Karu puu otsa asetatud mesipuu kallale ronimas.

2. Katariina II uuenduskatsed Venemaal.

Reformipüüete põhjused. Valgustatud absolutismi ajajärgul oli otse moeasjaks kujunenud, et valgustusaja uuenduslikud mõtted tunnistust leidsid mitte ainult vaimumeeste keskel, vaid ka valitsejaskodades. Seal

arvestati neid küll ainult seevõrra, kuivõrra see ei käinud vastu absoluutsete isevalitsejate otsestele huvidele. Ometi leidsid uue voolu vaated niimel pool tegelikku rakendust ka riigielu ja ühiskonna ümberkorraldusis.

Katariina II kuulus nende absoluutsete isevalitsejate hulka, kellele valgustusmehed panid alul suuri lootusi. Kokkõlas oma aja moega oli Venemaa valitsejanna koguni kirjavahetuses valgustusaja kuulsa kirjamehe Voltaire'iga. Saanud lääne-euroopaliku hariduses ja olles ühenduses sealse vaimuilmaga, hellitas auahtne keisrinna alul tõepoolest suurte sot-

18. joonis. Põhja-Eesti naine 1776. a. Joonis kujutab nähtavasti pidu- või pühapäevalikonda.

siaalsete reformide kavatsusi. Nende seas oli esirinnas just talurahva küsimus ja pärisorjuse kaotamine. Oli ju pärisorjuse vastu sihitud valgustusmeelse poliitilise kirjanduse terav ots. Venemaal aga kestis pärisorjus veel täies ulatuses. Valitsejanna reformisammudele ei andnud hoogu ainult naiselik soov teenida kiitust kuulsatelt prantsuse teadusmeestelt, vaid ka mõte, et uuendused aitavad kaasa riigi välise julgeoleku tõstmisele. Endaga rahulolev elanikkond looks tugeva riigi.

Takistused reformidele. Kahjuks pörkasid need õilsad kavatsused suurte takistuste vastu ja võisid vaid osaliselt teostuda. Algas oli uuendustegevusel kaunis hoogus. Peterburis näiteks asutati keisrinna kaitse all Vaba Ökonoomiline Selts, mis tegeles põllumajanduslikkude küsimustega ja arutas talupoegade sotsiaalset olukorda. Selts kuulutas koguni välja rahvusvahelise auhinnatöö küsimuse üle, kumb olukord on kasulikum riigile, kas see, et talupojal on vaid valdusõigus oma valdasvara suhtes, või et tal oleks omandiõigus enda maa üle; kui nii, siis milline peaks olema talupoja omandiõigus. Et sellised teoreetilised uuenduste kaalutlusedki äratasid vastupanu, seda tõendab küllalt iseloomustavalt juhus, kus Katariina enda poolt varjunime all koostatud sotsiaal-poliitiline arutus oleks peaaegu jäänud avaldamata. Tsensor ei tundnud töö autorit ja pidas selle sisu liiga radiikaalseks.

Tolleaegsel Venemaal ei olnud ju peale

aadli ühtki mõjukamat ühiskonnakihti. Viimane ei tahtnud aga uuen-
dusist kuulda ja seisis tugevalt vastu pärisorjuse kaotamise mõttele. Aadli seisukohti oli keisrinna paratamatult sunnitud arvestama, sest tema troonilepääs ei toimunud just täiesti seaduslikult ja ta võim sõltus õige palju teda troonile upitanud aadliringkondadest. Seepärast polnud kasulik aadliga tülli minna. Nii ei tulnud Katariinal loobuda mitte ainult pärisorjuse kaotamise mõttest, vaid ta pidi vastu taht-

19. joonis. Põhja-Eesti naine 1776. a. Peas lillkirjadega tanu, pihakatteks käised, kaelas mitmekordne helmekee ja rinnas kuhiksõlg. Seelikut katab eest põll.

mist andma allkirja koguni reale määrustele, mis olid otseses vastuolus tema vaadetega ja halvendasid vene talupoja seisundit veel rohkem.

Ent Katariina endagi kavatsused ühiskondlikkude reformide alal jahenesid varsti. Selleks andis esimese suure tõuke talupoegade rahutus Venemaal ja Pugatševi kasakate mäss. Hiljemini, kui ainuvalitsuste poolt järjest enam pidurdatud valgustusaja ideed plahvatasid Lääne-Euroopas lõpuks Prantsuse revolutsiooniks, pettus Vene keisrinna veel enam.

Olles niiviisi takistatud oma kavatsusis ja ise tagasi tõmbunud, jäi üle teostada esialgu kavatsetud suurtest uuendustest vaid see, mis on kõige lihtsam. Lai Venemaa vajas pärast maa-alade juurdevõitmist tõesti reformi. Kõige hõlpsamini laskis see end teostada haldusaparadi juures. 1783. aastal jõuti Venemaal nii kaugele, et seal viidi läbi uus kubermangude jaotus, loodi uued ametkonnad, anti eri omavalitsused aadlile ja linnakodanikele. Suurist valgustusmeelseist uuendustest teostusid vaid mõned, näiteks piinamise kaotamine kohtulikust juurdlustest.

Püsivamad reformitaotlused Baltimail. Lõplikult ei loobunud Katariina siiski mitte valgustusmeelsete kavatsuste teostamisest ka talupoegade suhtes. Venemaal polnud aadel uuendustega päri, ent läänes olid Eesti- ja Liivimaa näol uued maa-alad hoopis võõra aadliga, keda ei tarvitsenud nii väga arvestada. Teisalt on väga võimalik, et keisrinna vaatas Baltimaile kui katselavale, kus võib proovida suure Venemaa jaoks mõeldud uuendusi, mille tulemused võib-olla suudavad osaliseltki mõjustada ka Vene aadlit. Kui veel arvestada seda, et siinse aadli osaline vastuhakk soovitatud uuenduspüüetele pahandas võimuküllast naisvalitsejat, siis on arusaadav, miks Katariina nii väga püüdis vähemalt katseliselt siin midagi läbi viia.

3. Katariina II mõte Liivimaa talurahva seisundit parandada ja kohalikud eeldused selleks.

Katariina II Baltimaa reis. Katariina II, kelle esimesed valitsemisaastad olid täis hoogu ja püüdeid tuua parandust Vene ellu ja kes nägi esimesi katsetamisvõimalusi just uutes Eesti ja Liivi kubermangudes, sooritas juba kaks aastat pärast trooniletulekut (1764. a.) pikema reisu läbi Baltimaa, peatudes Tallinnas, Pärnus, Riias ja Tartus. Siin veendus ta koha peal, et eesti ja läti talupoegade seisukord nõuab tõesti parandamist. Kohe otsustas ta teha lõpu senisele kivilinenud olukorrale, kus Vene valitsus oli paljude aastakümnete jooksul jätnud mõisnikkude ja talupoegade vahekorra korraldamise täies ulatuses aadli enda asjaks.

Linnakodanikkude ja vaimulikkude suhtumine uuendustesse.

Pind uuendusteks ei olnud kuigi soodus aadli enda keskel. Küll aga võis Katariina II talurahva seisundi parandamisel ja mõisnikkude õiguste piiramisel arvestada suurel määral teiste kohapealsete ringkondade toetust. Eesti ja Liivi kubermangu linnakodanikkude keskel valitses juba sajandi esimesest poolest saadik sügav kibestus aadli vastu, kes oli hävitanud suurema osa linlaste privileege.

Oma võimutsemises oli aadel vahepeal läinud isegi nii kaugele, et kärpis mitte ainult linnakodanikkude, vaid ka Eesti- ja Liivimaa vaimulikkude õigusi enda huvides. Seepärast võis Katariina julgesti arvestada poolehoidu ka hingekarjaste ridades, eriti veel siis, kui viimased olid läinud tülli mõisnikkudega. Ka olid õpetajad palju enam mõjustatud valgustussajandi ideedest kui mõisnikud.

Valgustusmeelse literatuuri tekkimine Liivimaal. Eisen von Schwarzenberg. Aadel ei olnud küllaldast tähelepanu osutanud neile vaadetele ja vooludele, mis käärisid mujal maailmas. Palju rohkem kõlapinda leidsid uued mõtted kirikuõpetajaskonnas, kes oli XVIII saj. meie maal õieti kirjaoskajate kihiks.

Eriti silmapaistvalt levitasid siin uusi vaateid just Lääne-Saksa-maalt tulnud kirikuõpetajad. Tööd ei tehtud mitte ainult suusõnal isiklikkude kokkupuudete puhul, vaid koostati õige vabameelse sisuga raamatuidki talurahva olukorra parandamise üle. Üks esimesi, keda sel alal õigusega teerajajaks võib nimetada, oli Torma õpetaja Johann Georg Eisen v. Schwarzenberg. Juba sajandi keskel hakkas ta mõlgutama mõtteid võimaluste üle, kuidas pärisorjust võiks pehmemdada või koguni kaotada.

Eiseni vabameelse väljaastumise põhjust ei tule küll otsida ainult toleaegsete vooludega kaasamineku püüdest, vaid ka sagedasist kokkupõrkeist oma kihelkonna mõisnikkudega küll palga mittemaamise, küll mõisnikkude süüdistuste pärast, nagu oleks just tema talurahva rõhuja, ja mitte mõisnik. Kõik see veenis Torma õpetajat pärisorjuse pahelikkuses. Ta vahekord naabermaaomanikkudega oli isegi nii terav, et Eisen vist esimese õpetajana sõimas 1749. aastal ühel eestikeelsel jumalateenistusel saksa kogudust „mustlaste laagriks“. Muidu oli Eisen väga mitmekülgsete huvidega inimene. Raha-häda sundis teda otsima kõrvalteenistusi. Ta hakkas ümbruskonnast üles ostma mitmesuguseid saadusi ja müüs neid vahekasuga Peterburi. Eiseni sulest ilmus ka esimene eestikeelne aiatööõpperaamat.

Arikäikudel Peterburi lõi Eisen sidemeid alul õueringkondade ja hiljemini tsaari enesega. Peeter III ajal sõlmitud sidemed jäid püsima ka Katariina trooniletulekul. Eiseni isiku arvele võib osalt ehk panna isegi seda, et keisrinna just Liivimaa välja valis talurahva reformide

katselavaks. Juba enne Katariina II valitsusaega oli vihjatud Baltikumile kui katsemaale. Nimelt sai Torma õpetaja keisrikojas oma-moodi kuulsaks sellega, et soovitas Peeter III tuua Liivimaale mõnisaada tuhat asunikku Saksamaalt. Oma mõtet tegi ta eriti suupäraseks põhjendusega, et nii saab Vene tsaar endale tugeva preisi kasvatuses sõjaväe. Suureks õnneks eesti rahva püsimisele juhtis tsaar saksa kolonistide voolu tookord siiski Volga kallastele. Liivimaale saabus vaid mõnisada saksa asunikku, needki praeguse Läti piiridesse.

Keisrinna, kes jõudis tagasi Baltimaa reisult, alustas oma üritusi talurahva elutingimuste parandamiseks sellega, et tegi Eisenile ülesandeks koostada kirjeldis Liivimaa talupoegade seisukorra ja selle lahendamaks muutmise võimaluste üle. Katariina lootis selle teose kaudu valmistada soodsat pinda välismaailmas ja ka sinse rüütelkonna ees oma kavatsuste jaoks. Eiseni käsikiri ilmus anonüümselt trükist 1764. a. Esimene valgustusmeelne traktaat pealkirja all „Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldis Liivimaal sissesetatud pärisorjusest“ sisaldab väga kibedaid etteheiteid siinses mõisnikkonnas valitsevale arvamusele pärisorjuse kohta ja selle olenevuse üle ristiust. Eisen peab pärisorjust säärasel kujul, nagu ta esineb Liivimaal, kahjulikuks mitte ainult aadlile, vaid ka linnadele ja riigile. Laiskus, hooleetus, joomine, varastamine, kõik sellised pahed rahvastiku kõige arvukamas osas kasvavat pärisorjuse tagajärjel. Nad takistavat igasugust edu põllunduses ja halvavat riigimajandust. Elavalt kirjeldab Eisen pärisorjuse varjukülgi, talurahva üle jõu käivaid koormisi, omandiõiguse puudumist, raskeid elamistingimusi ja tooreid karistusi. Mõisnikkude omavolile ja talurahva isiklikule sõltuvusele maaomanikust tuleb kohe piir panna. Edasi nõuab Eisen päritava kasutamiseõiguse kindlustamist oma taludele ning teotegemise asendamist raharendiga.

Heinrich Johann v. Jannau. „Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldistel“ ei olnud nii suurt tähtsust kui ehk autor oleks soovinud. Ometi tema julgus avalikult välja astuda, kuigi anonüümselt, ohutas teisigi pastoreid otsima väljapääsuteed pärisorjuse nõiaringist ja võitlema eelarvamuste vastu, mis valitsesid mõisnikkonnas talupoegade suhtes. Laiuse kirikuõpetaja Heinrich Johann v. Jannau osutus järgmiseks silmapaistavaks kirjanduslikuks valgustusaja ideede arendajaks. 1786. a. ilmub tema poolt juba oma nime all teos, milles lugejaid tutvustati rootsiaegse talurahva kaitsega. Talupoegade seisukorra paranemise eelduseks peab ka Jannau kindlat omandiõigust ja täpsalt piiriteldud kohustusi. Tema teeb rea praktilisi ettepanekuid ja soovitab mõisnikele nende eneste majandusliku kasu huvides talurahva elujärje tõstmist niihästi majanduslikul kui kultuurilisel alal.

Garlieb Merkel. Vahepeal ilmunud üksikud teosed valmistasid kõik soodsat pinda 1796. a. suuremale teosele viljaka kirjaniku, kirikuõpetaja poja **Garlieb Merckeli** sulest. Merkel, kes oli saanud vaimset virgutust eriti Voltaire'i ja Rousseau õpetusist, käsitles siinseid olusid teoses „Lätlased, eriti filosoofilise sajandi lõpul“. Kirglik vaimustus, millega autor esineb rõhutatud talurahva õiguste kaitsejana, kirjeldades äärmiselt tumedais värves tema alandatud seisukorda, põhjustab teose ärakeelamise ja ainult suurte raskustega tungisid need trükiread avalikkuse ette. Ometi mõjus raamatu ilmumine sellise pommina, et ta suutis hiljemini kõita ka uue tsaari Aleksander I huvisid ning süvendada veendumust, et uuendused Eesti ja Liivi kubermangu põl-lunduses ning talurahva olukorras on paratamatud.

Eraseadused. C. von Schoultz. Mitte ainult linnakodanikkond ja osa kirikuõpetajaid ei asunud pooldavale seisukohale uute vaadete suhtes talurahva olukorra parandamise ja aadli ülevõimu vähendamise alal, vaid leidis ka mõisnikkude eneste keskel väheseid isikuid, kes taipasid talupojakaitse vajadust. Need üksikud mõisnikud asusid talurahva olukorra parandamisele. Põhjusi selliseiks vabatahtlikeks uuendussammudeks ei tule siiski otsida seevõrra „hea isanda“ püüetest, kui oma kasu eest valvelolekust, sest riikliku kesk võimu kavatsuste suund oli mõisnikele teada.

Esimesena otsustas asuda uuenduste teele Liivimaa rüütelkonna maanõunik parun **Carl Schoultz**, kes mõnd aega Peterburis viibis ja rüütelkonna privileegide kinnitamiseks kaasa aitas. Juba 1764. aastal, s. o. samal aastal, mil ilmus Eisen von Schwarzenbergi teos, jagas Schoultz Liivimaa lätipoolses osas asuva Aiskraukle ja Rimana mõisa talupoegadele välja läti keelsed raamatud, millega ta pani oma talurahva juures kehtima eraseaduse. Nimetatud seadus ei erinenud küll kuigi palju rootsiaegsetest kaitsemäärustest talurahva suhtes, kuid tähendas oma aja kohta siiski ootamatut pööret. Schoultz võttis eraseadusega enda peale kohustuse ühtegi talupoega mõisa piiridest põhjusega mitte välja ajada. Talumaa pidi jääma küll endiselt mõisa omandiks, ent talu jäi talupoja kätte, kes seda tohtis edasi parrandada. Ka vallasvara tohtis talupoeg omandada piiramatult. Teokoormis pidi jääma endiseks, ent lisateopäevi võis nõuda ainult tasu eest. Ka ei tohtinud talupoega müüa väljapoole mõisa piire ilma müüdava nõusolekuta.

Schoultz kutsus ka teisi mõisnikke üles järgnema tema eeskujule ja laskis seepärast oma eraseaduse ilmuda trükist ka saksa keelses väljaandes. Oma kihutustööd mõisnikkude keskel põhjendas ta eriti kolme asjaoluga: 1) pärisorjus on inimsuse vastane ja ta piiramatut püsimine toob kaasa „kõige kahjulikumaid etteheiteid teistelt tsiviliseeritud rahvastelt“, 2) mõisnikkude majanduslik edu põhineb

omakorda talurahva jõukusel ja viimase tõstmiseks on tarvis anda talupojale teatav omandiõigus ja ära määrata kohustuste piirid ning 3) sunnib olukorra muutmisele mõisnikke „pakiline hädatarvidus“, kuna muidu olevat aadli oma algatuse puudumisel karta keisrinna poolt veel ulatuslikumaid uuendusi.

Liivimaa rüütelkonna suhtumine eraseadustesse. Liivimaa rüütelkonnas ei leidunud aga Schoulitzile ühtegi järeletegijat. Hoopis vastu-pidi: vaatamata eraseaduse äärmiselt tagasihoidlikule sisule, tegi rüütelkond otsuseks lasta ära põletada Schoulitzi eraseaduse saksa-keelsed eksemplarid. Et vältida tulevikuski selliseid „kõrvalhüppeid“, tegi maapäev otsuseks keelata eraseaduste kohustavaks tegemise nende väljaandja pärijatele, sest rüütelkonna liikmel pole õigust kitsenda-da oma pärijate õigusi.

Eraseadustest Eestimaal. Üksikuid eraseaduste väljaandjaid leidis XVIII sajandi viimasel aastakümnel ainult Eestimaa rüütelkonnas, kes võtsid nõuks teostada talurahva eraseadusi omas mõisas. Selliseid mõisnikke leidis igas maakonnas vähemalt üks. Esimesena pani Läänemaal Vigala mõisa pärišherra B. J. parun Uexkülli 1789. a. kehtima eraseaduse.

Paar aastat hiljemini võttis samalaadse uuenduse ette Järva-maal Halliku ja Rava mõisas O. Fr. parun Stackelberg. Uexkülli ja Stackelbergi eraseadused olid mõneti tagasihoidlikumad Schoulitzi omast. — Hoopis kaugemale kui Uexkülli ja Stackelberg läks aga sajandi lõpul Harjumaal E. L. von Toll, kelle poolt Ääsmäe mõisas antud eraseadus sai üldiselt tuttavaks nime all „Tolli õigus“. Ääsmäe talupoeg jäi maa külge kinnistatuks ega tohtinud mõisahärra loata lahkuda oma kohalt. Mõisnik omakorda loovutas õiguse nende maid mõisastada, neid talust omavoliliselt välja ajada ja talupoegi võõran-da ilma maata. Ka „Tolli õiguses“ oli ette nähtud pärandamis-võimalus. Talupojad said õiguse isegi mõisniku peale kaevata, kui see kitsendas neid õigusi. Nende teokohustused määrati kindlaks, kusjuures rida seniseid koormisi lihtsalt ära jäeti. — P. Fr. v. Löwis of Menari poolt Kandle mõisas kehtima pandud seadus (1801. a., täiendatud 1804. a.) koosnes kõigi eespool-toodute normidest selle suure vahega, et talupoegadele võimaldati korraliku käitumise järel teatava arvu aastate pärast saada isiklikult täiesti vabaks, kuna teised jäid edasi oma kohale kinnistatuks.

Üldiselt jäid sellised „õigused“ siiski seevõrra harvadeks juhtu-deks, et nende mõju talupoegadele polnud kuigi oluline. Kõigest sellest näeme selgesti, et reformimispüüded võisid leida mõisnikkon-nas ainult üksikute juures teatavat vastutulekut, üldiselt oli aga Balti-mail valitsev kiht kindlasti uuendusvaelik.

4. Liivimaa 1765. a. talurahva kaitsemäärused.

„Positiivsete määruste“ saamisluгу. Schoultsi eraseaduste, samuti nagu Eisen v. Schwarzenbergi kirjutiste kaudu tahtis Katariina II ette valmistada talupoegade küsimuse käsitlemist juba laiemas ulatuses. 1765. a. laskis ta kindralkuberner George Browne'i kaudu teatada Liivimaa maapäevale, et keisrinna on osalt kaebuste kaudu saanud teada, osalt oma reisul ise veendunud Liivimaa talurahva raskes olukorras ja nõuab piiri panemist „türannilisele rangusele ja laiutavale despotismile“.

Browne esitas 1765. a. Liivimaa maapäevale rea ettepanekuid talurahva majandusliku ja õigusliku seisukorra parandamiseks, mis olid kokkuvõttes järgmised: 1) teokohustusele tuleb panna piir ja see normida; 2) talupoegade omandiõigust tuleb kindlustada vähemalt vallasvarale, sest tal polevat seni omandiõigust „isegi mitte nende asjade suhtes, mida ta oma higi ja verega on hankinud“; 3) liiga karmidele talupoegade karistustele tuleb teha lõpp, sest on selgunud, et need on „niisama vähe kokkukõlas viimaste üleastumistega kui kristluse tunnetegagi“; 4) talurahva müümist väljapoole kodumaa piire tuleb piirata ja alati silmas pidada, et perekondi ei lahutataks.

20. joonis. Kindralkuberner Browne.

Sellist manitsust ei kannatanud oma privileegidesse ikka veel uskuv rüütelkond välja. Browne'i ettepanekud riivasid nii rängalt mõisnikkude iseteadlikku autunnet, et selle üle ei mõeldudki, kas soovitud uuendused oleksid üldse puudutanud aadli majanduslikke ja poliitilisi huvisid. Sügava põlgusega lükati tagasi Browne'i ettepanekud. Terve maapäeva kohta leidis neile ainult üks pooldaja — maanõunik Schoults. Selline ülemeelikus äratas rüütelkonna viha oma usaldusmehe vastu ja ta sunniti lahkuma maanõuniku kohalt. Kindralkubernerile aga otsustati saata vastus, milles püüti tõestada, et kõik, mis talurahva suhtes seni on ette võetud, tugineb Rootsi ajast kaasatoodud õigustele ning talupoeg olevat oma härraste pärisori selle sõna roomaõiguslikus mõttes, tähendab,

täieline eraomand. Süüdistused mõisnikkude vastu olevat aga tugevasti liialdatud, sest maapäev ise juba vaatab põlgusega sellele, kui talupoegi kurnates ei peeta silmas „ökonoomilise tarkuse reegleid“. Iga mõisnik teadvat ise, mis on õige, ja pärisorjus olevat pealegi rüütelkonna põhiõigus, mis ühtlasi olevat sügavasti juurdunud eesti ja läti rahva „loomulikus geeniuses“.

Browne, keisrinna käsu täitjana, vastas sellele „tähelepanu juhtimisele“ omalt poolt tähelepanu juhtimisega asjaolule, et talurahvaseaduse mittevastuvõtmise korral pannakse see keisrinna poolt mõisnikkude nõusolekuta ikkagi kehtima. Ning esimest korda andis end tunda aadli nõrkus tugevama riigivõimu ees. Maapäev nägi, et tuleb järele anda ja on targem vältida löögi teravat otsa sellega, kui võetakse vähemalt osa ettepanekuid vastu ja esinetakse ise nendega. Nii tehtigi. Kindralkuberner redigeeris sel teel valminud ettepanekud ümber „positiivseteks määrusteks“ ja kinnitas need 12. aprillil 1765. Talurahvas sai määrustest teada kirikute kaudu, kus kuulutati et rüütelkond on andnud uued korraldused „isaliku kinnitusena“ ja „vabatahtlikust kristlikust liigutusest ja tõsisest inimesearmastusest oma pärisalamate vastu“.

1765. a. määruste tegelik tähtsus. 1765. a. positiivsed määrused omasid tegelikus elus talupoegade suhtes siiski vähe väärtust. Tõsi küll, vahepeal täiesti õigusteta jäänud Liivimaa talupojad said õiguse omada vallasvara. Ka kodukari-õigust piirati vitsa- ja kepihoopide arvu suhtes. Isegi kaevata tohtisid talupojad oma päris-härra peale. Teoorjust normiti sel teel, et mõisnikud pidid 1. augustiks 1765 teatama, kui suuri koormisi nad nõuavad oma talupojaskonnalt. Mis läks üle selle, kuulus tasu alla. Avalikkuse ette jäeti siiski ette toomata otsus, et talupoegi edaspidi ei müüda avalikel turgudel ja kubermangust väljapoole ega lahutata enam üksteisest abielupooli.

„Positiivsed määrused“ olid aga Liivimaa tõrksa rüütelkonna poolt juba sõnastatud selliselt, et nad niisama hästi kui üldse ei võinud kaasa tuua nimetamisväärsed muutusi. Kõigi nelja põhiküsimuse kohta sisaldas määrus niisuguseid erandeid, mis lasksid end vabalt tõlgendada nii, et mõisniku huvi polnud peaaegu üldse riivatud. Vallasvara omamine oli küll vaba ja varandus pärandatav, ent määrus nägi ette selle võimalust ainult siis, kui nimetatud vara on jäänud üle pärast võlgade, maksude ja koormiste maharvamist. Tegelikuses ei jäänud siis enam midagi üle. Teine küsimus, s. t. teoorjuse piiramine reguleeriti nii, et näiteks talupoja pere suurenemise korral võis suurendada ka teokohustust. Erakorraliste teopäevade määramise võimalust kasutati piiramatul määral. Kolmas küsimus — karistuste vähendamine ja uus kaebe-

õigus mõisniku peale — kujunes, G. Merkel'i sõnade järgi, tegelikult vaid „õiguseks saada kepihoope“, sest põhjuseta kaebajaile oli ette nähtud ihunuhtlus ja seda määras aadlist koosnev edasikaebekohus. Vanemate eraldamine lastest müümise korral jäi endiselt jõusse.

Sõna tõsisel mõttes ei tähendanud 1765. a. positiivsed määrused mingit pööret paremusele, vaid siis algas alles kõige raskem ajajärk Lõuna-Eesti talupoegade elus. Nii ei toonud kõrgemalt poolt tehtud algatus muud kaasa kui pahameele kasvu. Järelevalvet ei olnud ja määruste täitmine olenes täiesti mõisniku enda heaksarvamisest. Talupoja elu suhtes tähendasid need uuendused tegelikult õige vähe, küll aga andis keskvalitsuse vaheleostumine end tugevasti tunda rüütelkonna suhtes. Siin pöördusid osad ses mõttes ümber, et rüütelkond ei saanud enam toetuda ajaloolistele privileegidele. Aadli poliitiline osatähtsus hakkas nõrgenema. Talurahva küsimuses tuli üleolekupositsioonilt asuda kaitsepositsioonile. Valgustaja vaadete juures ei lasknud pärisorjus end sisuliselt kuidagi põhjendada. Nii tuli pikkamisi harjuda uues olukorras ja leida igal üksikjuhtumil enam-vähem soodsat väljapääsu selles, kui maapäeval õnnestus hankida esitiste koostamise algatust enda kätte ja vähendada uuenduste mõju eriti järelevalve suhtes. Viimane ülesanne langes peamiselt rüütelkonna maapäevale ja polnud midagi imestamisväärtset, kui pärast määruste vastuvõtmist kõik jäi siiski vana viisi. Üleolekupositsioonilt taganemine valmistas teed uuele poliitikale, mille sisuks olid kaitsepositsioon ja venitamistaktika.

5. Asehaldusaeg.

Asehalduskorra sisseseadmine ja selle olemus. Kuigi ühest küljest keskvalitsuse uuendussoovid olid kandvaks jõuks sotsiaalsete reformide ettevõtmisel Eesti- ja Liivimaal, jäid sellised püüded enamasti varju hoopis ulatuslikumate poliitiliste püüete ees tõsta Vene riigi vägevust ja liita Venemaa kui ühtlase terviku külge tihedamini kõiki vallutatud maaosasid. Et selletaolised kavatsused võisid pikkamisi vähendada rüütelkonna osatähtsust meie mail, see hakkas viimastele alles hiljemini selguma. Rootsi ülemvalitsuse päevil oli siinsel aadlil võimalus vastasrinna loomiseks oma maapäevade kaudu, mille tagajärjel luhtusid nii paljudki valitsuse kavatsused meie talupoegade elujärje parandamiseks. Vene valitsuse all ei ähvardanud keskvalitsus ainult talupoegade olukorra parandamisega, vaid keskvalitsuse tugevnemine ähvardas muuta pikapeale küsitavaks koguni rüütelkonna enda saatuse. Katariina II-le ei meeldinud siinse rüütelkonna eriprivileegid ja Venemaast erinev seisuslik autonoomia. Vene

aadliringkond, kellele ta toetus, õhutas omalt poolt veel valitsejannat Eesti- ja Liivimaad tugevamini liitma Venemaa külge ja siinset aadlit ära sulatama Vene aadli hulka.

Kui vahepeal Venemaal oli 1775. a. välja kuulutatud uus kubermangu korraldus, millega püüti luua suuremat ühtlust kohalikus valitsemises, siis jäid Baltimaad sellest esialgu puutumata. 1783. aastal loodi aga selle korralduse eeskujul Eesti- ja Liivimaal eriline asehaldurkond (Statthalterschaft). Selle muudatuse kaudu kaotati osa siinseist asutisist, osa aga muudeti ümber. Ühte asehaldurkonda liideti senised Eesti ja Liivi kubermang, kusjuures nad jaotati kaheks — Riia ja Tallinna provintsiks. Edasi lahutati administratiivvõim kohtuvõimust, loodi kubermanguvalitsus, eriline üldise hoolekande kolleegium, millele alistati koolid (välja arvatud rahvakool maal), vaestemajad ja vanglad. Eriti valusalt puudutas rüütelkonda maapäevade õiguste ja ülesannete jaotamine kreisikontventide (Riia provintsil 9, Tallinna omal 5) vahel, kuhu edaspidi pääsesid aadli kõrval ka mitteaadlisooist mõisnikud. 1785. a. antud seadused aadli ja linnade kohta tõid kaasa veelgi suuremaid ümberkorraldusi, kusjuures viimaste kehtimapanekuga enam ei oodatud, vaid see toimus üheaegselt nii Venemaal kui ka Baltimaadel.

Miks leppisid mõisnikud asehalduskorraga. Mõisade päriseks andmine. Katariina II uuendused ei olnud rüütelkonnale kaugeltki meeltmööda. Seniste kõikvõimsate maapäevade asendamine väiksemate konventidega, võimu jagamine koos mitteimmatrikuleeritud aadliga, ülevõimu loovutamine linnades, kus tegevusse astus kohalikkude elanikkude poolt eriliste kogukondade kaudu valitav linnakogu, ja võimu jagamine kõrgemast ning alamast kihist kaaskodanikkude vahel, — see kõik oli kivilinenud vaadetest kinnihoidvale rüütelkonnale liig.

Mõne teise valitsuse all või paremas olukorras oleks aadel astunud teravalt välja oma privileegide „rikkumise“ vastu, kuid antud juhul osutus see võimatuks. Nimelt langes asehalduskorra loomine ühte selle ajaga, mil oli parajasti lõpule jõudnud järjekordne valdusõiguste revisjon mõisade suhtes. Seekordne järelevaatus toimus millegi pärast erilise põhjalikkusega ja tõi päevavalgele tohtu hulga väärnähtusi. Selgus, et paljud mõisnikud valdasid mõisu koguni ebaseaduslikul alusel. Peeter I poolt kinnitatud Sigismund Augusti privileegid ja hiljemini hangitud ebamäärased lubadused leidsid mõisnikkude poolt vahepeal sellist tõlgendamist, nagu oleksid nende mõisad nüüd neile pärisomandiks antud. Paljud mõisnikud ei suutnud siiski millegagi põhjendada oma valdusõigust senistele läänimõisadele. Ja et Katariina II asus seisukohale, et Vene ajal mõisade valdusõiguse suhtes pole tehtud mingeid muudatusi, siis oleks

seaduse täppis täitmine tähendanud suuremale osale meie mõisnikest pärismandiks peetud mõisade konfiskeerimist riigi poolt.

Mitte ainult kartus mõisade täielise kaotuse pärast, vaid ka vastutuskohustused seniste mõisade peale tehtud suurte võlgade eest sundis kohalikku aadlit järeleandmisele. Ei olnud siis ime, kui oma naha päästmiseks ei loobunud mitte ainult vastuseismisest kesk- võimu kavatsustele, vaid nõustuti asehalduskorra loomisega.

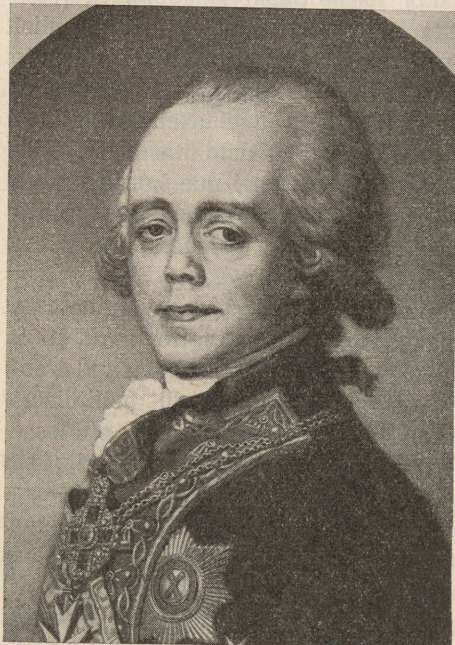
Katariina II otsustas nimelt mitte teostama hakata keerulist kroonu feodaalse kaasvalduse õiguse teostamise protseduuri siinsete eramõisade suhtes, vaid töötas koguni kõiki mõisu pärismandiks anda. Vastutasuks nõudis valitsejanna uue asehalduse korralduse vastuvõtmist ja uute korralikkude maksude tasumist. Viimased kujunesid eriti tarvilikeks seepärast, et koos uue korraldusega loodi juurde hulk uusi ameteid. Esimene nõue tähendas aga poliitiliste eesõiguste osalist loovutamist ja rüütelkonna kõikvõimsuse vähenemist.

Selle uuendusega toodi Baltimaadele ühtlasi sisse esimene osa moodsast eraomanduslikust olukorrast, sest 1783. a. ettevõetud mõisade päriseks andmine aitas ühtlasi tuhmuda seni valitsenud feodaalsetel põhimõtetel, mis olid tugevaks aluseks aadli poliitilisele võimule. Pikkamisi toimus läbimurd Baltimaade pehkinud oludesse ja hakkas tasanema tee moodsamale arusaamisele riigist kui sundvõimu kandjast kõigi alamate suhtes.

Pearaha rahutused. Asehalduskorraga koos tulid meie maale kaks uut maksu: esimene neist oli posliinimaks, mida hakati võtma mõisade (ja ka talupoegade) ülemineku korral käest kätte, teine oli eriline pearahamaks, mis määrati 70 kopikat aastas iga talupoja meeshinge pealt. Viimane tuli tasuda talupojal endal mõisavalitsuse kaudu. Ainult talupoegade maksujõuetuse korral pidi mõisatsuma nende eest pearaha, kuid sai vastutasuks õiguse nõuda talupojalt teopäevi. Selle õiguse kasutamisel ilmnesisid mitmel pool kuritarvitused, sest talupoegadele pandi töökoormisi peale palju suuremas ulatuses kui seda põhjustas võlgujäänud pearaha.

Ei olnud siis ime, kui talurahva keskel tekkis mitmel pool käärimine uue pearaha pärast. Eestimaal ei jõudnud see avalikkude rahutusteni puhkeda, kuid Liivimaal arenes käärimine üldiseks. Talupoegade keskel valitses niikuinii üldine umbusaldus mõisniku vastu ja nii peeti paljudes kohtades uut maksu mõisnikkude kavaluseks. Mõnel pool näiteks ei tahetud tasuda pearaha mõisavalitsusele, vaid peeti õigemaks tasuda seda ise Riia renteis. Kõige ulatuslikumalt levis aga vaade, et pearaha maksmisega on lõppenud talurahval kõik muud kohustused mõisa vastu. Nii tekkisid üksikutes kohtades üldise käärimise tagajärjel avalikud rahutused, mille summutami-

seks kutsuti mõisnikkude poolt sõjavägi kohale. Et kuuldus rahutussist tekitas ärevust isegi Peterburis, saadeti sealt kaks senaatorit tutvuma talurahva olukorraga Baltimail. Viimased tegid kindlaks, et mõisnikkude poolt on pearaha sissenõudmise õigust kohati kurjasti kasutatud, ja juhiti selle peale rüütelkonna juhatuse tähelepanu. Kaugemale pealiskaudsest vaheleastumisest asi siiski ei läinud ja mõisnikele jäi endisest suurem voli talupoja üle.

21. joonis. Keiser Paul I.

Asehalduskorra lõpp. Asehalduskorra kestus ei olnud siiski pikk. Kõik need põhjalikud ümberkorraldused, mis Katariina II poolt ette võeti, leidsid tema järglase, tujuka Paul I (1796—1801) juures vähe poolehoidu ja uue valitseja esimeseks tööks oli asehalduskorra kaotamine ning Balti rüütelkondade seisusliku omavalitsuse uuesti jaluleseadmine. Mõisnikud pidid omalt poolt vaid nõustuma sõdurite andmisega talupoegade seast Vene väeteenistuse jaoks.

Asehaldusaeg mõjustab rüütelkonna poliitikat. Ometi tõi asehaldusaeg suure pöörde kohaliku rüütelkonna senistesse tõekspidamistesse. Hakati aru saama, et rüütelkond ei ela kaugeltki mitte

oma võimu ja õiguste põhjal, vaid on oleb täiesti Vene keisriri armust. Uhke ning iseteadev koputamine oma privileegidele jäi vaid ajalooliseks mälestuseks „parematest aegadest“. Tuli võtta hoopis teisi abinõusid tarvitusele oma huvide kaitseks. Kui ei aidanud kojaintriigid või altkäemaks õukonnas, võidi edaspidi vältida ebameeldivaid uuendusi vaid osaliselt, neid pehmendades. Seejuures kujunes üheks palju kasutatavaks abinõuks etteruttamine. Rüütelkonna maapäev võttis enda kätte Peterburi ringkonnas kavatsatud ja õukonna läheduses olevate aadlike kaudu teatavaks saanud seaduste algatamise ja koostamise. Koostades neid maapäevil võis rüütelkond hädavajalikkude möönduste kõrval valitsuse uuenduspoliitikale küllalt kaitseda oma kasu.

6. Talurahvaküsimus Balti maapäevil 1790-ndail aastail.

Talupoegade ja riikliku keskvõimu rahulolematuse pärisorjusega.

1765. aastale järgnevatel aastakümnetel on märgata järjest tugevamat rahulolematust talupoegade hulgas. Rüütelkond nimetab seda nähtust oma esitistes „sõnakuulmatuse vaimuks ja kahjulikuks vabaduspüüdeks“. 1765. a. positiivsete määruste sõnastus oli ilmselt vastuolus tegeliku olukorraga. Seadustäht oli mesimagus, elutöelisis äärmiselt karm. Esimesed tugevamad rahutused ilmnesis asehalduskorra sisseseadmises ühenduses pearaha maksu sissekasseerimisega mõisnikkude poolt.

Kindralkuberner G. Browne, kes ka 1784. a. „pearaha rahutuste“ ajal täitis endiselt ametikohuseid, ruttas nüüd teostama tugevamat järelevalvet 1765. a. positiivsete määruste täitmise üle. Alam-maakohtutele, kes nüüd täitsid endiste sillakohtute aset, anti käsk hakata arvestama talupoegade kaebusi, mis esitatud positiivsete määruste alusel. Mõisnikelt nõuti ühtlasi uusi teateid talurahva koormiste üle.

Kindralkubeneri selline vaheleastumine kutsus terava rahulolematuse rüütelkonna ridades esile siis, kui ta andis veel hiljemini isegi käigu talupoegade edasikaebustele, mis juba tagasi lükatud alam-maakohtutes. Aadlimeestest koosnevas kohtus ei leidnud ju talupoeg tavaliselt kaitset, seepärast võimaldas Browne edasikaebamise kubermanguvalitsusele. Kubermanguvalitsusele edasi kaevates avanesid selleks hoopis teissugused võimalused, eriti seetõttu, et Browne tõlgendas asehalduskorda nii, et Liivimaa talupoegade suhtes on kehtivad ka Sise-Venemaa seadused. Harilikus korras oleks talupojal olnud võimalus kaevata edasi veel ainult rüütelkonna asutistele.

Vahepeal oli uuesti ärganud ka Katariina II huvi siinsete olude vastu. Seekord koondus tähelepanu ühevõrra Eesti- ja Liivimaale. Keisrinna oli vahepeal küll rängasti pettunud valgustusaja uuendusvaadetes, katseliselt tahtis ta aga Baltimail veel oma vanaduspäevilgi edasi arendada valgustusaegseid ideid. Esimene väljaastumine ei käinud Liivimaa rüütelkonna pihta, ent hoiatus Eestimaa rüütelkonnale pani tugevasti mõtlema ka Liivimaa aadli. Nimelt avaldas keisrinna 1795. aastal Eestimaa rüütelkonna liikmetele oma pahameelt selle üle, et „Eestimaa talupoeg koos oma varandusega on oma härraste piiramatu omand, nii et teda võib vahetada hobuse vastu ning sundida asuma haritud põldudel ülesharimata maale“. Sellesisuline hoiatus sisaldas ilmselt nõuet ebaõnnestunud 1765. a. positiivsete määruste asendamiseks Karl XI aegse rootsi talurahva kaitsesüsteemiga, mis oli põhimõtteliselt veelgi tarvitusel Liivimaa

kroonumõisades. Liivimaa rüütelkond osutus sedapuhku agaramaks Eestimaa omast ja teostas vabatahtlikult põhjanaabrile soovitatud uuendused.

1797. a. kaitseeaduse projekt Liivimaal. Õieti tekkis talupoegade kaitse laiendamise küsimus päevakorrale juba kolm aastat varem, mil Liivimaal mõisu omandanud Holsteinist pärit olev aadlimees G. A. v. Bayer tõstis 1792. a. maapäeval üles küsimuse, kas mitte talupoja vahekordi mõisnikuga ei tuleks uuesti parandada. Tookord jäi maapäev truuks oma vanameelsusele ja otsustas, et need vahekorrad on juba küllalt hästi korraldatud 1765. a. määruste ja iga üksiku mõisniku „heasoovlikkuse“ alusel.

22. joonis. Helme talupoiss XVIII s. lõpul.

1795. a. võttis aga rüütelkonna konflikt kindralkuberner Browne'i vahelesegamisega talupoja edasikaebeõiguse kaitseks eriti terava kuju. Liivimaa aadlimarssal Fr. v. Sievers otsustas käredalt välja astuda rüütelkonna õiguste kaitseks. Ta tegi kindralkubernerile selgeks, et viimase vastutulekud talupoegadele soodustavad äreva meeoleolu tekkimist. Et kirjatäht oli ühtlasi Sieversi poolt, andis Browne järele ja edasikaebeõigust pidurdati.

Katariina II aktiivsuse suurenemine andis aga Sieversile lõpliku tõuke algatada koos mõne poolehoidjaga 1795. a. maapäeval talurahva kaitseeaduse uuendamist.

Esialgu pörkas Sievers'ki suure opositsiooni vastu. Kardeti, et talurahvas, kui tema kaitseks midagi teha, muutub julgeks ja mässuliseks. Kuid valitsuse vahelesegamise hädaoht tundus nii suur, et midagi ikkagi pidi ette võetama talupoegade olukorra parandamiseks. Mitmel erakorralisel maapäeval ja aadlikonventidel arutati kaitseeadust, kuni ta 1797. a. maapäeva otsusega kindlal kujul fikseeriti.

1797. a. projektis laiendati mõnevõrra 1765. a. positiivseid määrusi talupoegade kasuks. Talupoegade õigus vallasvarale kindlustati, talumaade mõisastamist raskendati. Samuti nõuti talude koormiste normimist kokkukõlas talude tulukusega. Kuid viimase põhimõtte teostamisel nägi seadusprojekt ette nii palju erandeid, et tegelikus elus oleksid paljud mõisnikud võinud sellest mööda hiilida.

Needki mõõdukad parandused, mida seadus oleks toonud talurahva olukorda, jäid saavutamata, sest maapäeva projekt ei pääsenud kehtima. 1796. a. oli surnud vabameelne keisrinna Katariina ning tema järglasest Paul I-st ei saanud projekti kinnitajat. Suurel määral oli see tingitud Liivi aadli vanameelsema osa vastutöötamisest.

Eestimaa aadli seisukohad 1796. a. Katariina II noomituse mõjul määras Eestimaa maapäev juba 1795. a. kindlaks siinse talupojakaitse sihtjooned: teokoormis piirati vakuraamatutes fikseerituga, ainult ühe koormiste liigi asendamine teisega oli lubatud. Talurahva omandiõigus vallasvarale leidis tunnustust, välja arvatud talu raudvara osa. Karistused pidid olema mõõdukad. Talupoegade müük jäi edaspidi lubatuks perekondade kaupa, vaid erandjuhtudel üksikult.

Aasta hiljemini tegi maapäev ühtlasi otsuseks, et kõigi mõisade vakuraamatud tuleb rüütelkonna kantseleile registreerimiseks saata ja et üle nendes loendatud koormiste ei tohi talupoegadelt enam tegu nõuda.

Niihästi 1795. kui 1796. a. otsuseid ei kuulutatud välja. Keiser Paul I oli kartlik mees ja seda kasutasid mõisnikud oma huvides ära, seletades, et kaitseseaduse avaldamine kutsuks välja rahva keskel arusaamatusi ja isegi rahutusi. Nii nõustus Paul I sellega, et 1796. a. määrused jäävad „mõisnikkude ausõnal põhinevaks eratehinguks“.

Seaduse avaldamata jäämine tähendas ühtlasi tema sisu väärtuse kaotust. Nii näiteks saatsid 400 Eestimaa mõisast ainult 96 oma vakuraamatud registreerimiseks. Andmed näitavad, et Eestimaa rüütelkond õieti veel vähem hoolitses talurahva olukorra tõelise parandamise eest.

IV. Talupoegade küsimus XIX s. alguses.

1. Eestimaa talurahvaseadus „Iggaüks“ 1802. a.

Talupoegade olukorra parandamise põhjus. Aleksander I valitsuse alguses püsis Eesti- ja Liivimaal möödunud sajandi raske majanduslik olukord. Mõisnikkude võlakooorem kasvas osalt luksusliku elu, osalt väga halbade krediititingimuste tõttu. Mõisnikkude võlad olid lühiajalised ning nende eest makstav protsendimäär kõrge. Mõned ikaldusaastad XVIII ja XIX s. vahetusel, mis ei lubanud mõisnikel loodetud tulu saada viljamüügist ja viinapõletamisest, panid suure osa mõisnikest väga raskesse majanduslikku seisukorda. Olukorra kergendamist lootsid Eestimaa mõisnikud vastastikuse krediitkassa asutamisest. Selle asutise jalule aitamiseks oli aga hädasti vaja suuremat toetust riigilt.

1801. a. esitas Eestimaa rüütelkonna pealik Jakob v. Berg krediitkassa kava uuele keisrile Aleksander I-le. Viimane oli oma valitsuse alguses õige vabameelne — unistas pärisorjuse kaotamisest kogu Venemaal. Berg mõistis, et keisri poolehoidu võitmiseks krediitkassa kavale Eestimaa rüütelkond peab osutama huvi talupojakaitse vastu.

Ühtlasi kartsid mõisnikud reformide algatuse libisemist enda käest, sest Vene valitsusel olid kavatsusel suureulatuslikud uuendused talurahva seisukorra parandamisel. Pealegi oli mõnelt poolt juhitud keisri tähelepanu eriti Eesti- ja Liivimaa talupoegade võimatule olukorrale. Kõiki neid asjaolusid arvestades võetigi Bergi juhatusel Eestimaa maapäeval 1802. a. suvel vastu talurahva kaitse seadus, mille keiser kinnitas sama aasta 25. septembril.

Regulatiivi sisu ja tähtsus. Uus seadus algab sõnaga „Iggaüks“ ning on selle nimetuse all tuntud. See pole niivõrra üksikasjaliselt väljatöötatud seadus, kui just aadli põhimõtete selgitamine ja uuenduste lubamine.

Selle regulatiiviga lubati talupoegadele omandiõigus vallasvarale ja põline talukoha kasustamise õigus, eeldusel, et talupoeg oma talu korralikult majandab.

Talurahva õigusliku olukorra parandamiseks pidid kaasa aitama valla- ja kihelkonnakohtud. Vallakohtu koosseisu kuulusid peale mõisniku määratud esindaja peremeeste poolt valitud kohtumehed, keda kinnitas mõisnik. Vallakohtu kompetentsi kuulusid talupoegade omavahelised tüliküsimused, samuti mõisniku kaebused talupoja vastu, kusjuures vallakohtu otsused kuulusid mõisniku kinnitamisele. Vallakohtu nõusolekuta ei saanud mõisnik talupoega talust välja tõsta ega pärisorja müüa ilma maata. Talupoegade kaebused mõisnikkude vastu kuulusid kihelkonnakohtu võimkonda. Viimased koosnesid ainult mõisnikest, talupoegadel seal esindajat polnud.

Et sisendada talupoegadesse usaldust oma pärishärra vastu, lasti uue seaduse teatavaks tegemisel paista, nagu tuleks see mõisniku armust ja heatahtlikkusest.

Kuigi „Iggaüks“ ei tähenda mingit põhilist pööret senises olukorras, omab ta siiski olulist tähtsust talupoegade seisundi parandamises. Talupoegadele omandiõiguse andmine, pärisorjade müügi kitsendamine ja talurahvakohtute loomine oli suur samm edu suunas. Sellega kujunes Eesti ala talupoegade olukord tunduvalt paremaks Liivimaa talude omast ja Eestimaa rüütelkond oli jõudnud ette Liivimaa omast. Kuid uuel seadusel oli siiski palju puudusi, mis hiljemini ilmnesisid teravalt. Nimelt jäid talupoegade kohustused mõisa vastu kindlaks määramata, teoorjuse ja andamite suurusele ei pandud mingisugust piiri. Nagu näeme, püüdis rüütelkond teostada talupoe-

gade kaitset sel kujul, et sellest poleks karta kahju mõisamajandusele. Ka ei keelatud täiesti talupoegade müümist ilma maata.

Mõisnikkude krediitkassa asutamine. Eriti häid tagajärgi andis uue regulatiivi vastuvõtmine mõisnikele. Kolm nädalat peale seaduse kinnitamist kinnitas keiser, keda rõõmustas aadlikkude uuen-
dusmeelsus, Eestimaa mõisnikkude krediitkassa põhikirja. Otsekohe laenas Vene valitsus krediitkassa kaudu mõisnikele välja-
laenamiseks $\frac{1}{2}$ miljonit hõberubla kolme protsendiga ja 2 miljonit
bankorubla 5 protsendiga. Laen oli pikaajaline. Riigi poolt antud
pikaajaliste laenude toetusele rajanev ja aadli enda juhatusel töötav
krediitkassa osutuski p ä ä s u a b i n õ u k s pankrotiohus olevaile Eesti-
maa mõisnikele.

2. 1804. a. talurahva kaitseseadus Liivimaal.

Talurahvaseaduse saamiskäik. Eestimaa rüütelkonna edukus talu-
rahva kaitseseaduste teostamisel, samuti keiser Aleksander I sõbralik
suhtumine nende üritusse andsid selles suunas hoogu ka
Liivimaa rüütelkonna esindajaile. Kuigi Liivimaa mõisnikkude
majanduslik olukord oli pisut parem kui Eestimaa aadli oma, ometi
tunti siingi suurt vajadust krediitkassa järele. Selle asutise ellu-
kutsumiseks tuli osutada keisri ees mõnesugust vabameelsust, nagu
tegi Eestimaa rüütelkond.

Liivimaa rüütelkonna nimel teotses liberaalse aadli juht
Fr. v. Sievers, kes oli ühtlasi Liivimaa resideerivaks maanõuni-
kuks. 15. aug. 1802. a. esitas ta keisrile palve, kinnitada juba 1796. a.
Liivimaa maapäevadel vastuvõetud määrused talurahva olukorra
parandamiseks. Sellele esitisele lisas ta palve keelata ära „inimeste
au rüvetav õigus“ talupoegi müüa; samuti pidas ta vajalikuks talude
koormiste normimise. Viimaste omapead tehtud ettepanekute suhtes
avaldas ta lootust, et 1803. a. kokkukutsutav erakorraline maapäev
nendega täiesti nõustub.

Talurahva kaitseseaduste vajalikkuses veensid keisrit ühelt poolt
Tartu ülikooli rektori Georg Friedrich v. Parroti vastavad isiklikud
selgitused siinsest olukorrast, kui ka teated talupoegade rahutusest
Liivimaa läti osas.

Varsti tegigi Aleksander I G. Fr. v. Parrotile ülesandeks moo-
dustada komisjon mõnest vabameelsemast mõisnikust uue talu-
rahvaseaduse koostamiseks. Sieversile, kes ka sai selle komis-
joni liikmeks, teatas keiser, et seaduskava koostamisel arvestatakse
Sieversi varesitatud seisukohti. Ühtlasi nõudis keiser talupoegade
müügi veel tugevamat piiramist, erakordsete koormiste vähenda-
mist, kitsenduste kaotamist talupoegade abiellumisel ja talupoegade

õigusliku seisukorra parandamist kohtute loomisega, millest võtaksid osa ka nende endi esindajad.

Keisri käsul kokkukutsutud komisjonis koostatud nn. 12 punkti esitati 1803. a. veebruaris kokkutulnud Liivimaa maapäevale. Need 12 punkti olid palju radikaalsemad Põhja-Eesti talurahvaseadusest, eriti talude koormiste määramise suhtes. Selle järgi oleksid talurahva koormised surutud rootsiaegsele tasemele, s. o. vähenenud umbes 65% võrra.

Sellepärast kujunes Liivimaa maapäev 1803. a. veebruaris ja märtsis väga tormiliseks, kuna nii uuendusmeelsed kui ka alalhoidlikud püüdsid oma seisukohti kaitseda suure ägedusega. Viimaste terav opositsioon vaibus alles siis, kui neil õnnestus viia läbi oma seisukoht talude koormiste normimise aluseks võetud rootsiaegsete hindamispõhimõtete tõlgendamisel, mille järel see enam ei kahjustanud mõisnikkude sissetulekuid.

Rootsiaegsel talumaade hindamisel ja vakuraamatute koostamisel polnud heinamaade sissetulekut märgitud eraldi, see oli takseeritud põldude sissetuleku sisse. Kuid tagurlikud maapäevasaadikud väitsid, et Rootsi ajal talud on kandnud heinamaade eest vakuraamatusse märkimata lisakoormisi, ning nõudsid, et heinamaade arvel tõstetaks adramaa väärtus rootsiaegselt 60 taalrilt 80 taalrile. See nõudmine läkski läbi. Osa komisjoni ettepanekuist kärbiti, osa lükati tagasi ja alles siis esitati kaitseseaduse eelnõu keisrile kinnitamiseks. Et ühes või teises küsimuses vähemusse jäänud esinesid protestidega ja maapäeval olid ilmnunud teravad lahkavumused, siis andis keiser seaduse eelnõu uueks läbivaatamiseks erikomitee kätte. Viimasesse kuulusid mõned vene võimukandjad ja Liivimaa rüütelkonna alalhoidlikuma osa esindajad. Alles 20. II 1804 kinnitas keiser Liivimaa talurahvaseaduse komitee poolt esitatud kujul lõplikult. Seadus avaldati eesti keeles pealkirja all: „Seädussed Maa-rahva pärrast antud, kes Liwlandi Gubermenti vallitsusse all elavad“. 1809. a. aastal täiendati seadust mõnede uute paragraafide lisamisega.

1804. a. talurahvaseaduse sisu. 1804. a. Liivimaa talurahva kaitseadus on üks radikaalsemaid, mida Vene valitsuse survele Baltimail teostati. Ehkki endiselt säilis sunnismaisus, koormiste kohustus mõisa vastu ja mõisniku võrdlemisi suured õigused õiguslikus elus, püüdis uus seadus neile määrata teatavad piirid ja tõkestada mõisniku täielist omavoli.

1804. a. seadus andis talupojale teataval määral isiklikke õigusi. Talupoeg jäi maa külge kinnistatuks, kuid teda ei tohtud müüa ega võõrandada. Erandeiks olid mõisateenijad ja mõisata orjad.

Ka kaotati mõisnikkude vahelesegamise õigus talupoegade abiellumise puhul.

Majanduslikul alal tunnustati talupoja omandiõigust vallasvarale ning pärandatavat valdusõigust oma talu suhtes, viimast seni, kui ta korralikult majandab talu ja tasub sellele lasuvad koormised. Talust võidi peremeest tõsta välja kahel juhul: esiteks — kui ta ei majanda korralikult oma talu ega täida oma kohustusi mõisa vastu, teiseks — kui mõisnik vajas maad oma põllupinna suurendamiseks. Kuid mõlemal puhul pidi mõisnik hankima vastava otsuse valla- ja kihelkonnakohtult.

Igasugused talude kohustused mõisa vastu pidi kokkukõlastatama maa suuruse ja väärtusega ning selliseina kindlaks määratult kantama vakuraamatuisse. Selle läbiviimiseks moodustati erilised revisjonikomisjonid, mille juhatajaiks olid venelasist riigiametnikud ja kaasistnikeks kohalikud aadlikud. 1809. a. asendati senised 4 komisjoni ühe üldise revisjoni- ja maamõõtmiskomisjoniga. Viimane teotses keisri määratud esiniku juhatusel ja viis 14 a. jooksul Liivimaa talumaade hindamise lõpule.

Talupoegade õigusliku seisukorra parandamiseks loodi uus kohtukorraldus. Talupoegade omavaheliste tüliküsimuste otsustamiseks asutati vallakohtud, mis koosnesid ühest mõisniku määratud ja kahest taluperemeeste ning sulaste poolt valitud liikmest. Vallakohtu otsused kinnitas mõisavalitsus. Teise astme kohtuks oli kihelkonnakohus (iga kolme kihelkonna kohta üks), mille koosseisu kuulusid peale aadlikkude kolm talupoegade esindajat. Viimaseks astmeks talupoegade omavaheliste küsimuste lahendamisel oli maakohus, kus neil oli kaks esindajat. Talupojal oli õigus tõsta kaebust ka mõisniku vastu. Siin oli esimese astme kohtuks kihelkonnakohus, järgmiseks maakohus ja viimaseks instantsiks õuekohus, kus puudusid talupoegade esindajad. Mõisnikkude vastu kaebuse tõstmise pidureiks aga olid karistusähvardused asjatu kaebuse esitamise puhul. Mõisniku kodukariõiguse piiriks jäi 2 päeva vangistust või 15 kepihoopi.

1804. a. kaitseseaduse tegelikud tulemused. 1804. a. talurahva kaitseseadus erines 1765. a. määrusist esijoones oma üksikasjalisema väljatöötamise ja põhjalikkuse poolest. Kuid milline oli selle seaduse kehtejõud tegelikus elus, selgus peagi. Tulemuste hindamisel tuleb arvestada ka liiga lühikest aega, mil püsis kõnesoleva seadusega loodud olukord, mistõttu selle tagajärjed ei saanudki selgelt ilmneda.

Ehkki uus seadus andis talupojale senisest suuremad õigused, olenes nende teostumine suurel määral ometi sellest, kuidas päris-härrusega harjunud maaisandad neid õigusi respektierisid. Ja siin

olid tingimused peajoonis endised. Talupoja õigusliku seisukorra kaitseks loodud kohtud olid täiesti mõisniku mõju all ja kaebuse tõstmine mõisahärra vastu oli pidurdatud karistushirmuga „valekaebuste“ puhul. Sunnismaine talupoeg pidi kartma ka kaebusega pahan-datud mõisniku tagakiusamist, mille vastu tal polnud mingit kaitset.

1804. a. kaitseseaduse raskuspunkt asus, nagu tähendatud, talu-poja majandusliku külje kindlustamisel. Aleksander I sihiks oli parandada talupoja seisundit. Liivimaa 1803. a. maapäev, vastu-pidi, oli püüdnud anda seadusele sellist kuju, mis võimalikult roh-kem säilitaks tema maaisandlikke õigusi ja võimu. Eriti selgesti ilm-nes mõisnikkude püüe seadust oma kasuks tõlgendada normeerimis-komisjonide tööle hakates. Mõisnikud nägid vaeva, et talude koormisi veelgi suurendada, ning andsid need komisjoni-de üles kahe- ja kolmekordseina. Karistuste ähvardusel sunniti talupoegi tunnistama valet. Seisukorrast annab kujuka pildi Riia kreisi hindamiskomisjoni venelasest juhataja ütlus: „Maamõõt-mine Liivimaal on selge šarlataansus, maahindamine puhas pettus. Talupoeg katsub mõisnikku petta maapinna suurusega, mõisnik aga talupoega maapinna kvaliteediga. Nii mõisahärra kui ka talupoeg võistlevad maamõõtja juures kingitustega.“ Endastmõistetavalt jäi sellises võistluses peale majanduslikult võimas mõisnik, kelle seisus-kaaslased olid komisjonis kaasistnikeks.

Talupoegade lootused uuest seadusest oma seisukorra kergen-dust saada nurjusid, mis põhjustas 1805. a. laialdase ärevuse talupoegkonnas. Nende seas levis kohati veendumus, et uute vaku-raamatute vastuvõtjad jäävad pärisorjaks, kuna sellest keelduvad vaba-nevad ega tarvitse teha tegu. Pealegi olevat see keisri tahtmine, et uusi vakuraamatuid vastu ei võeta.

Seisukorra muutis teravamaks veel maamõõtmiste ajal tekki-nud järsk murrang põllumajanduslikus konjunktuuris, mis oma-kord mõjustas asjade käiku. Venemaa liitumine Napoleoniga ja ühi-nemine kontinentaalblokaadiga katkestas vilja väljaveo Venemaalt, mille tagajärjel langesid mõisade müügisaaduste, nii vilja kui ka piirituse hinnad poole võrra. Samal ajal ostukaupade hinnad tõu-sid. Rööbiti müügisaaduste hinna langemisega langes ka mõisade kapitaalhind ja paljud mõisnikud pankroteerusid. Lisaks majandus-likule surutisele tuli meie maal kanda erakordseid koormisi ühen-duses Napoleoni sõdadega 1809. ja 1812. aastal.

Üldisest konjunktuurist tekkinud raskused muutsid mõisniku veelgi hellemaks majanduslikes küsimusis ja endisest suuremal mää-ral püüti kohustusi veeretada talupoegadele. Sellepärast hakkasid mõisnikud eriti aktiivselt normeerimiskomisjone mõjustama. Sealt eemaldati intriigidega aadlile mittesobivad isikud. Vabameelsamad

isikud rüütelkonnas kaotasid oma populaarsuse ja neile tehti iga-suguseid takistusi. 1809. aastal endiste asemele loodud ainsas üle-maalises revisjonikomisjonis pääses aadel täielikult mõjule.

1809. aastal lisandati 1804. a. seadusele täiendusparagraafid, mis seda muutsid mitmeti segasemaks ja kärpsid talupoja kahjuks. Eriti aga halvendasid täiendused maatainimeste seisukorda. Sulaste palkade suhtes pandi kehtima kindlad normid ning valla-kohtule anti õigus sulaseid tarbe järgi talude vahel jagada. Sellega püüti tõsta talude koormiste kandevõimet, ilma et aadlil oleks vaja teha olnud talupoegade suhtes järeleandmisi.

Nii osutus 1804. a. kaitseseaduste mõju tegelikult elus märksa vähemaks sellest, mis talt loodeti. Mõisnikud püüdsid seadust tõlgendada omades huvides ja seaduse peasiht — talurahva koormiste kergendamine — jäi peamiselt ainult paberile. Üldiselt jäid Liivimaa talude koormised uue seaduse põhjal endisele tasemele. Koormised stabiliseeriti küll, kuid liiga kõrgetena, nii et talurahval polnud sellest kasu. Teoreetiliselt muidugi sissesetatud vakuraamatud kahtlemata tõkestasid talude koormiste edaspidist suurenemist, kuid ka siin jäi mõisnikule võimalus möödahiilimiseks, ilma et tal oleks tarvitsenud seadusest üle astuda. Nii võis ta kuhjata teopäevad teata-vaile tööhooaegadele, nõuda taludelt paremaid teolisi ja kasutada neid tükitöö alusel. Lõppeks oli järelevalve 1804. a. kaitseseaduste täitmise suhtes väga nõrk ja kuulus asutisile, kus valdavas ena-muses oli aadel, kelle vastu need seadused olidki sihitud. Seega osu-tus uus seadus „kunstiküllaselt väljamõeldud lõõtspilliks“, mida mõisni-kud võisid oma tahtmise järgi kokku suruda ja välja venitada.

Ei saa öelda, et Vene valitsuse talupoegade kaitseseaduse poliitika oleks olnud täiesti mõjuta. Õiguslikul alal pidid mõisnikud tahes-tahtmata piirama oma pärishärralikkumavolitsemist, sest kaitseseaduste teostamine hoidis ärkvel keskvalitsuse tähelepanu siinse olukorra suhtes. Nii vähenesid mõisnikkude kodukariõigus, talupoegade piinamised ja surnukspeksmised. Igapäevses elus hoopis tähtsamal majanduslikul alal jäid aga suuremad paremused tulemata. Talupojad aga olid seepärast uuest seadusest täiesti pettunud ja alistusid sellele paratamatuse sunnil. Ilmekalt avaldub talupoegade seisukoht 1804. a. seaduste suhtes ühe Tartumaa talupoja lauses: „See on vana hobune uue sadulaga.“

3. Eestimaa 1804. a. talurahvaseadus.

Seaduse kujunemine. Liivimaa talurahva kaitseseaduste teosta-mine mõjustas kaudselt Peterburi keskvalitsuse kaudu ka Eesti-maa agraaruuenduste käiku. Uue talurahvaseadusega oli Liivimaa rüütelkond Eesti omast tunduvalt ette jõudnud. Viimane kartis, et

oma agraaruuenduste algatusliku seisukoha kaotamisega võib olukord kujuneda selliseks, et ta kaotab oma seniseist õigusist enam kui see talle meeldib. Selle hädahoju vältimiseks valis Eestimaa maapäev erilise komisjoni üksikasjalise regulatiivi väljatöötamiseks, mille ülesandeks oli talurahva olukorra kindlustamine. Siin taheti kinni katta 1804. a. seaduse peapuudust — talupoegade koormiste kindlaks määramata jätmist. Kuid seda tehes ei püütudki kohastada koormisi talu reaalse väärtusega, vaid pigemini kindlustada mõisale seni saadud liiga suurte koormiste saamist. 1804. a. veebr.-märtsi maapäeval võeti Eestimaa regulatiiv ägedate vaidluste järel vastu ja kinnitati sama aasta augustis keisri poolt.

1805. aasta sügisel avaldati uus seadus kahes osas: „Eestima Tallorahva Seädus“ ja „Eestima Tallorahva Kohtu-Seädus ehk Walla-kohto Kässo-ramat“.

Talurahvaseaduse sisuline külg. Uue seadusega jäi Eesti ala talupoegade seisund tunduvalt halvemaks Liivimaa omast. Küll toonitati uuesti talupoja õigust vallasvara omamisel ja õigust mõisniku peale kaevata, kuid nii isiklikud õigused kui ka omandiõigus olid kitsamad Liivimaa talupoegade omadest. Siin võis mõisnik talupoegi müüa ka ilma maata ja neid omavalitselt mõisa võtta. Talupojal polnud õigust kinnisvara omandada. Ka ei takistanud uued määrused talupoja väljatõstmist talust.

Samuti jäi halvemaks talupoja õiguslik kaitse. Eestimaa kaitseseaduse järgi oli kohtukorraldus mõisnikule tunduvalt soodsam kui Liivimaal. Ka kodukariõigus oli siin mõisnikul suurem: ta võis talupoega karistada kuni 30 kepihoobiga.

Ehkki talupoegade kohustused mõisa vastu fikseeriti vakuraamatuis, ei kergendanud see nende senist olukorda. Vakuraamatuisse märgiti peamiselt juba seni tegelikult kehtinud kohustused, ilma et oleks ette võetud maa üldist hindamist ja koormiste kokkukõlastamist maa väärtusega. Ainult üksikult võisid talupojad nõuda oma talude hindamist. Talupoegade koormised jäid endiselt liiga raskeiks, mis põhjustas talupoegkonnas terava rahulolematuse. Regulatiivi väga ebamääraste tingimustega ei tahtnud nõustuda ka Aleksander I, kes kinnitas selle ainult tingimusel, et temas tulevikus tehakse parandusi.

4. Talurahva rahutused Eestimaal 1805. a.

Rahutuste põhjusi. 1804. a. kaitseseaduste väljakuulutamise tekitas Eestimaa talupoegade hulgas väga mitmel pool ärevust ja rahutusi. Põhjusi selleks oli mitmesuguseid. Olles osalt tuttavad Liivimaa regulatiiviga, oldi pettunud Eestimaa talurahvaseaduse ebamäärasest ja kasinast sisust. Arvati koguni, et seadus on mõisnik-

kude poolt võltsitud, ja õiged, keisri poolt Peterburist saadetud seadusraamatud olevat peidetud Tallinna „lanstoa peale“. Talupoegade umbusku seaduse ehtsuses näis süvendavat asjaolu, et Eestimaa rüütelkond, tahtes esineda talupoegade silmis heategijana, oli lasknud seaduse pealkirjastada „moisavannemattest noutud“ seadusena. Sellele pettumusele uue seaduse suhtes ja umbusaldusele mõisnikkude ning kohalikkude võimukandjate vastu lõi soodsa pinna talupoegade äärmiselt raske teoorjus.

Kose-Uuemõisa mässukatse. Tõsisemaks kujunesid rahutused Harjumaal Kose-Uuemõisas. Käärimine sai alguse teoliste tõrkumisest öise rehepeksmise vastu, mis oli üks raskemaid kohustusi. Et ka teistes Kose kihelkonna mõisades talupojad olid ärevad, kutsus Uuemõisa omanik parun Tiesenhausen Tallinnast appi sõjaväge. 29. septembril jõudis kohale 100-meheline jala väesalk koos valitsusnõuniku Roseniga. Uuemõisa käsutatud talupoegi, kelledest osa oli varustatud teivaste ja muude relvadega, kutsuti korrale manitsustega ja ähvardustega. Teolised seletasid, et nad öösi reht ei peksa. Samuti toonitati, et Eestimaa talurahvaseadus on mõisnikkude võltsitud, mitte aga see tõeline keisri poolt antud. Eriti ärritas talupoegi sõjavägede kohalolek. Nõuti mõisnikkude poolt äraostetud sõdurite ärasaatmist, ähvardades enne mitte laiali minna ja tööle hakata.

Roseni poolt Tallinnast kutsutud lisaväed jõudsid pärale 2. okt. Sellest informeeritud, liikus samal päeval umbes 400—500 talupoega Uuemõisa poole. Lippudeks oli sel salgal kaks teivaste külge kinnitatud särki, muusikariistadeks kaks viiulit ning trummiks vana ahjuuks. Sellise sõjamuusika ja suure kisa saatel tungisid talupojad mõisa ette asetunud väesalga kallale. Pool tundi kestnud lahingu järel taandusid talupojad, kaotades surnutena kuus ja haavatutena paljusid. Samuti said surma sõjaväesalga juht ja üks allohvitser. Et talupojad hankisid abi ümberkaudseist mõisadest, isegi Järvamaalt ja Liivimaalt, toodi Tallinnast Uuemõisa uut lisaväge — 170 madrust ja 100 grenaderi ning 2 suurtükki. See murdis talupoegade julguse. Tuldi ükshaaval mõisa andeks paluma, teolised ilmusid jälle tööle. Rahutused likvideeriti mässajate valju karistamisega.

Rahutuste mõju talurahvaküsimuse edasinihkumisele. Kuigi Kose talupoegade mässukatse nurjus, äratas see suurt tähelepanu Peterburis. Need rahutused veensid Aleksander I Eestimaa regulatiivi puudulikkuses ja selle muutmise vajaduses. Varsti tehtigi uuele siseministrile, vürst Kurakinile, ülesandeks vaadata Eestimaa talurahvaseadus uuesti läbi. Viimane leidis selle olevat puuduliku ning laskis Peterburis välja töötada uue regulatiivi Liivimaa kaitseseaduse eeskujul. 1810. a. esitas keiser selle Eestimaa maapäevale kinnitamiseks.

Majandusliku surutisega hellaks tehtud rüütelkond suhtus vastu-meelsusega igasuguseisse uuendussisse, mis taotlesid talude koormiste vähendamist. Teiselt poolt kardeti maamõõtmisega seoses olevaid kulusid. Ühtlasi teati ka keisri järeleandmatust talurahva olukorra parandamise suhtes. Sel teel teatavas mõttes ummikusse sattunud mõisnikud otsisid pääseteed, mis poleks ähvardanud mõisade sissetulekuid, kuid ühtlasi oleks vähemalt avaldanud muljet, nagu oleks see tulnud kasuks talupoegadele. Vastava võimaluse otsimisel pöördus nende tähelepanu läänepoolseile naabermaile, mille tulemuseks oli pärisorjuse kaotamise mõtte esilekerkimine.

V. Vaimne elu XVIII sajandil.

1. Kirik ja usuelu.

Luteri kiriku õiguslik olukord. Mõisnikkude võimu suurenemine kirikuvalitsuses. Meie kodumaa Vene valitsuse alla minek ei toonud mainimisväärseid muutusi luteri kiriku õiguslikus olukorras. Nii 1710. a. kapitulatsioonitingimused kui ka Uusikaupunki rahu jätsid kirikule suure iseseisvuse oma majandusliku külje korraldamisel, samuti kui administratiivselgi alal. Evangeeliumi usule kindlustati täielik puutumatus Eesti- ja Liivimaal, luteri kirikud siin jäid õige autonoomseiks asutisiks.

Suured ei olnud ka muutused kirikuvalitsuse korralduses võrreldes rootsiaegsega. Tähtsamaist muutusist peab siin mainima aadli-võimu kõvenemist kiriku juhtimisel. Konsistooriumid mõlemas kubermangus muudeti jälle segakonsistooriumeks. Liivimaal jäi kiriku-elu ülemaks juhiks küll vaimulik kindralsuperintendent, kuid Eestimaal sai tähtsamaks kiriklikuks võimukandjaks konsistooriumi esimees, kelleks oli ikka üks maanõunikest, seega ilmlik aadlimees. Piiskoppi ega kindralsuperintendenti Eestimaal üldse ametisse ei pandud.

Kiriklikku usukuulutamist halvavad nähtused. Vaatamata suurtele õigustele oli luteri kiriku olukord Vene ajal alguses õige vilets, nagu juba kuulsime Põhjasõja tagajärgedest kõneldes. Eestimaal oli 50 kirikuõpetajast järele jäänud ainult 15, Liivimaal tuli 5—6 kihelkonna kohta üks õpetaja. Kirikuhooned olid lagunened, kirikumaad mitmel pool mõisnikkude kätte läinud. Kõigi nende puuduste kõrvaldamiseks tuli kiiresti samme astuda.

Õige ruttu edenes tühjade kirikute täitmine uute pastoriga. Kuid hädaolukorras ametisse seatud õpetajad jätsid palju soovida nii oma usuteaduslikult ettevalmistuselt kui ka elukombeilt.

Korralikud teoloogiakandidaadid välismaalt ei tulnud siia laastatud maale kohti otsima, kus pastorite sissetulekud olid esialgu väikesed ning kirikumõisad tihti elamiseks kõlbmatu seisukorras. Konsistoorium püüdis seepärast leppida kohapealsete kirikhärradega ning pigistada silmad kinni nende puuduste suhtes. Kuid sellele heatahtlikkusele vaatamata pidi Liivimaa konsistoorium 50 aasta jooksul kõrvaldama 30 õpetajat ametist, rääkimata noomitust ja muist väiksemaist karistustist. Ametist kõrvaldamise põhjuseks olid sellised pahed nagu näit. liigjoomine, abielurikkumine, talupoegade toores kohtlemine jm.

Õige aeglaselt paranes õpetajaskonna koosseis. Samuti visa oli kaduma ka kirikute majanduslik viletsus. Veel 1739. a., seega umbes 30 aastat pärast Põhjasõda, selgus kirikuvisitatsioonil Liivimaal, et enamus kirikuist on väga lagunenud ning mitmel pool kirikumaad ikka veel mõisnikelt tagasi saamata.

Kuid isegi siis, kui äärmised väärnähtused kirikuelust kadusid, ei muutunud õpetajate evangeeliumikuulutamine kuigi viljakaks. Sellel oli mitmesuguseid põhjusi. Õpetajad ei suutnud end sisse tunda rõhutada ja tulpinud pärisorjade olukorda. Seepärast nad ei osutanud jutluses sellist koguduseliikmete elu mõistmist, mis loob tugeva usalduse koguduse ja õpetaja vahel. Tihti ei osanud nad korralikult rahvakeeltki. Seepärast on arusaadav, et selliste pastorite jutlused ei pannud kogudust hoolikalt kuulama. Vastik tundus talupoegadele ka pastorite komme alati õigustada ja kiita mõisnikkude tegevust. Pealegi teadsid eestlased hästi, et kirikhärra on ka ise mõisnik. Omas ta ju väikest kirikumõisa sinna juurde kuuluvate taludega, mis pidid tegema tegu ja tooma andameid nagu teistegi mõisade talud. Sageli koheldi talupoegi kirikumõisas õige hoolimatult ning siingi esines talupoegade ostmisi-müümise. Peale muu kahjustasid kirikumõisad pastori ametitegevust veel sellega, et nad röövisid kirikhärralt palju aega majapidamismurede jaoks. Kirikhärra sissetuleku suurus olenes ju sellest, kuidas ta majandas oma mõisa. Majapidamismured jätsid mõnelegi pastorile vähe võimalusi hingehoiutööks ja oma hariduse täiendamiseks.

Maailmavaatelised voolud kirikus: ortodoksus, pietism ja ratsionalism. Samad maailmavaatelised voolud, mis Lääne-Euroopa, eriti Saksamaa usuteadlaste keskel XVIII s. levisid, kajastusid meiegi kodumaal. Sajandi esimesel poolel valitses balti õpetajaskonnas ortodokslik-luterlik vool. Selle kõrval avaldas tugevat mõju ka pietistlik vool, mis levis eriti kolmekümnendail ja neljakümnendail aastail. Sajandi keskpaiku, eriti aga teisel poolel levis õige laialdaselt ratsionalistlik mõistuseusk. Ortodokslik vool rõhutas kõigi usupuhas-taja eluajal väljakujunenud kiriklikkude dogmade tähtsust. Nende

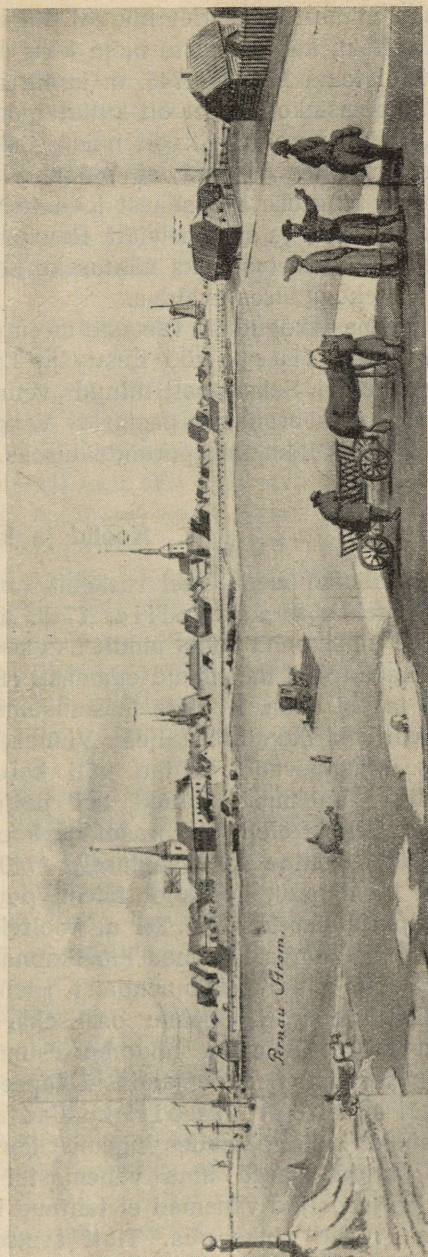
tunnustamises ja teadmises nähti peateed õndsusele. Pietistid selle vastu arvasid, et õige ja elav ristiusk ei seisa dogmade teadmises, vaid vagades, härdates tunnetes ja tegelikus ligimesearmastuses. Nad uskusid, et peale oma tahte avaldamise ajaloos Kristuse ja prohvetite kaudu Jumalal ilmutab praegugi oma soove vagadele ärganud hingedele vagades elamustes. Ratsionalistlik teoloogia nägi ristiusu tuuma mõistuspärases kõlblusõpetuses. Imesid ja üleloomulikke prohvetikuulutusi eitasid ratsionalistid ja arvasid, et puhta mõistuse abil võib jõuda samadele kõlblatele tõdedele, mida õpetas Kristus. Seega hindasid nad veel vähem Jumala tahte ilmutust ajaloos kui pietistid. Nad nägid Jumala käskude täitmist mõistlikus elus, nii nagu pietistid leidsid seda härdas ja tundeküllases elus. Kõigil neil vooludel oli pooldajaid meie õpetajaskonnas, kuid ühed ega teised ei suutnud palju korda saata rahva usuelu kristlikumaks muutmises.

Vennastekoguduse liikumine. Palju enam vastukaja talupoegade hulgas leidis XVIII s. herrnhuudi ehk vennastekoguduse liikumine. Pietistliku vagaduse rahva hulka viimine, mis hästi ei õnnestunud pietistlikel kirikuõpetajail, läks õnneks herrnhuudi vendadel. 1729. a. saabusid Saksamaalt Liivimaale esimesed vennastekoguduse kuulutajad ning jäid peatuma Volmari mõisa kindraliproua von Hallarti juurde. 1736. a. külastas vennastekoguduse juht krahv Zinzendorf isiklikult Liivi- ja Eestimaad ning võeti siin suure vaimustusega vastu. Eriti suur menu oli ta jutlustel Tallinnas. Paljud mõisnikud palusid teda saata „vendi“ ja „õdesid“ Liivimaale, et nende abil tõsta rahva kõlblust ja usuelu. Varsti saabusidki Eesti- ja Liivimaale umbes 50 vennastekoguduse läkitatud ning jäid siia elama käsitöölisena, tööülevaatajana, majateenijaina, koolmeistreina ning muude ametite pidajaina. Paljudes mõisades olid teretulnud võõrsilt saabunud vennad, kelle aususes ei kaheldud, keda seepärast oli hea rakendada mitmesugusesse mõisaameteisse. Tähtsamaiks herrnhuutlaste keskuseks kujunesid Volmari mõis Läti alal ja Krüüdneri mõis Tartumaal Eesti alal.

Vennastekoguduse tegelased, elukutselt sageli lihtkäsitöölised, mõistsid rahvast palju paremini kui pastorid. Kuigi nad olid tulnud võõrsilt, ei olnud nad eestlaste vastu upsakad, nagu võõrad tavaliselt. Rahvas armastas neid seepärast ja püüdis mõista nende kõnelt. Teatav salapärasus vendade õpetuses, kui nad rääkisid näit. „Talle“ kannatusist, või Jumala armu ja valgustuse väljavalamisest, erutas talurahva fantaasiat ja tundeid. Vendade härdate kõnede mõjul alles hakkasid eestlased mõistma, et ristiugugi Jumal suhtub neisse küllalt hoolitsevalt ja armastavalt, nii et usk temasse on väärt asendama paganlikku haldjate austamist. Hästi mõistsid rõhutatud

pärisorjad ka vendade kaebusi maailma kui hädaoru üle ning igatsusi armurik-kamate aegade järele.

Nagu vennaste õpetuse sisuline külg, nii meeldis talupoegadele nende koguduse korralduski. Kuigi „vennad“ jäid edasi luteri usu kiriku liikmeiks, ometi löid nad innukamaks vagaduse harrastamiseks veel oma erikogudused ehk seltsid. Nende sisemine kord oli selle aja kohta väga demokraatlik. Vaatamata seisuse, elukutse ja rahvuse vahedele, oli igal vennal õigus kaasa rääkida ja hääletada koguduse asjus ning kõik kohad koguduses olid talle lahti, kui ta oli vaid küllalt tark ja vaga. Isegi „lobisevad naised“, nagu üks pahandatud kirikuõpetaja kaebas, võisid vennaste koosolekul avaldada oma usulisi tundeid ja mõtteid. Siin võis rahvas pisutki teostada omavalitsust, mis talle mujal kõikjal oli keelatud. Vennastekoguduse kaudu tundis talupoeg end seotud ühiseks pereks naaberkihelkondade vendadega, isegi veel enam — vagadega muudelgi maal. Muidugi tõstis sellinegi tunne pärisorja iseteadvust. Neil põhjusil levis uus liikumine kiiresti. 1742. a. kuulus umbes 10 000—11 000 eestlast vennastekogudusse, nende avalikest palvetundidest võttis aga mitu korda

23. joonis. Pärnu linn XVIII sajandil.

enam inimesi osa. Herrnhuudi liikumise kõlblas tähtsus oli õige suur. Seal, kus vennaste mõju levis, vähenesid kuriteod. Saaremaalt näit. ei teata 1740. — 1745. a. kohta ainustki kriminaalsüütegu.

Vennastekogudusel oli küllalt poolehoidjaid ka kirikhärrade keskel, kuid suurem hulk oli neist siiski uue usuliikumise vastu. Viimaste arvates vennad ei pidanud küllalt lugu ametlikust luteri kirikust ning usuteaduslikest teadmisist, vaid hindasid liialt oma isiklike ilmutusi ja südamehäält. Ratsionalismi mõju all olevad pastorid pidasid alaväärtuslikuks nähtuseks kogu pietistlikku vaimu, nagu ta vennastekoguduses avaldus.

Vennastekoguduse vastaste mõju oli õige suur. 1743. a. keelati herrnhuutlaste töö Eesti- ja Liivimaal ning keelatuks jäi ta 1764. aastani. Saksamaalt tulnud „vennad“ saadeti maalt välja, mõned herrnhuudi-sõbralikud pastorid vangistati. Paariks aastakümneks muutus uus liikumine pörandaaluseks.

2. Koolid ja kirjandus.

Kooliolud maal. Veel raskema hoobi kui kirikuelu andis Põhja-sõda meie rahvakoolile. 1713. a. näit. leidis Liivimaal kahekümne kihelkonna kohta ainult üks kool ja sealgi oli ainult 3 õpilast. Koolimaad olid mõisnikud enamasti endi kätte kiskunud ega tahtnud neid tagasi anda. Koolide taasestustamisel soovitasid nad maad koolile võtta kirikumõisa küljest. Viimasega ei olnud õpetajad tihti aga nõus. Maapäevadel arutati küll korduvalt koolide küsimusi, kuid tegelikke tulemusi polnud sel palju aastakümneid. Mõisnikkude vabast tahtest olenes, kas asutada koole või mitte. Ja seepärast läks koolide rajamine väga aeglaselt. 1740./41. aastal oli Eestimaal veel palju kihelkondi, kus kool täiesti puudus, ning Liivimaal ei olnud lugu palju parem. 1735./36. a. koolivisitatsiooni protokollist selgub, et mitmes suures Liivimaa kihelkonnas on lugeda oskajaid alla 100.

XVIII s. kolmekümnenendaist aastaist alates saab kooliküsimus siiski suurema tähelepanu osaliseks. Nimelt hakkab kirikuvalitsus nüüd enam ja enam nõudma esimest korda armulauaolijatelt lugemisoskust. Seda omandasid lapsed kas kodus või köstrikoolis. Kohati olid köstrikoolil kindlad ruumid, teisel aga rändas köster külast külla, õpetades lugemist kord siin, kord seal. Kuid nüüdki jäid paljud lapsed ilma vähemastki kooliharidusest. Koolisundus puudus ja paljud vanemad ei tahtnud kooli saata lapsi, kes neile töö juures võisid abiks olla. Tihti asetses köstrikool lapse elukohast liiga kaugel.

Tõhusa tõuke kooliolude parandamiseks andis 1765. a. Liivimaa maapäev, kus kindralkuberner Browne'i ettepanekul otsus-

tati, et igas kihelkonnas peab olema köstri- või kihelkonnakool, ning igas mõisas, mis üle 5 adramaa suur, mõisa- või külakool. Koolisundus pandi kehtima kõigi laste kohta, kellele vanemad kodus ei suutnud õpetada lugemist ega katekismust. Kontrolli teostamine laste õpetamise üle jäi kirikuõpetajate hoolde. Need pidid revideerima nii külakoole kui ka kodus õppivaid lapsi. Kui viimaste õpetus osutus puudulikuks, tuli nad saata külakooli. Ettenähtud külakoole hakkasidki mõisnikud asutama. Kuid seda ei tehtud kaugeltki igas mõisas, kus maapäeva otsus seda nõudis, ning mitmes kohas jäi koolisunduski ainult paberile.

Kindralkuberneri pealekäimisel hakati ka Eestimaa 1760-ndate aastate lõpul asutama külakoole. Kuid siin toimus nende rajamine veelgi aeglasemalt kui Liivimaal. XVIII s. lõpul oli enam kui veerand Eestimaa kihelkondi ühegi külakoolita.

Asutatud koolide olukord oli õige vilets. Enamasti ei olnud koolil korralikke ruumegi — õpetust anti näit. mõisarehtedes, saunades ja suitsutaredes. Tihti olid koolitoad väga pimedad. Ainult koolmeister ja paar õpilast leidsid rehetoas sellise istekoha, kus silm hädavaevalt seletas tähti, teised õpilased istusid aga täielikus pimeduses ning tulid valguse juurde siis, kui neid küsiti. Koolmeistrid ei omanud enamasti mingit pedagoogilist ettevalmistust, sageli oskasid ainult hädavaevalt lugeda. Kooli õppekava oli nii küla- kui ka kihelkonnakoolides väga kitsas: piirduti piiblitlugudega, katekismuse ja kirikulaulude lugemise ja õppimisega. Kirjutamise ja rehkendamisega ei tutvustatud talulapsi üldse.

Linnakoolid. Rutem kui maakoolid kosusid Põhjasõjas saadud löökidest linnakoolid. Nende korraldus jäi asehalduskorra sisseseadmiseni umbes samasuguseks kui Rootsi ajal. Igal linnal oli võrdlemisi palju öelda oma kooliolude korraldamise suhtes. Asehalduskorra ajal (1784. a.) seati linna- ja kõrgemad koolid üldise hoolekandekolleegiumi alla, ka korraldati koolid mõnevõrra ümber ja anti neile uued nimed. *Gymnasium* jäeti alles ainult Tallinnasse kui kubermangulinna. Samaväärse koolina teotses Tallinnas ka toomkool. Muudes linnades võeti koolidevõrku pea- ja alamrahvakoolid. Klasside arv pea-rahvakoolides ei olnud kõikjal sama. Mõnes linnas andsid pea-rahvakoolid oma õpilastele nii hea ettevalmistuse, et nende lõpetajad pääsesid isegi ülikooli, teisel, kus klasside arv oli väiksem, ei jõutud hariduse andmisega nii kaugele. Peale mainitud koolide leidsu XVIII s. teisel poolel meie linnades tütarlastekoole ning rida erakoole, nn. „nurgakoole“. Alamais rahvakooles ja nurgakooles õppis väga palju eestlasi, nende arv kõrgemais linnakooles aga oli väike. Ikka veel jäi tõsisem haridus meie kodumaal võõraste eesõiguseks.

Kirjandus. Üheks takistuseks rahvahariduse edenemisel oli eestikeelsete raamatute vähesus. XVIII s. ilmus eesti keeles ainult 220 raamatut ja brošüüri¹. Needki ei suutnud oma sisult rahvale palju pakkuda. Suure osa neist raamatutest moodustasid väikesed kalendrid, millest kõige vanem oli määratud 1730. ja 1731. aasta jaoks. Tähtsamaks raamatuks vaimuliku kirjanduse alal oli 1739. a. ilmunud piiblitõlke esimene trükk. Samal aastal ilmus piibliga ühes ka esimene eestikeelne vaimulik juturaamat „Hanso ja Mardi jut“ ning 1766. a. tähistab eestikeelse ajakirjanduse algust. Nimelt hakkas siis Põltsamaal ilmuma ajakiri „Lühhiike õppetud mis sees mõnned head rohhud ning nouud teäda antakse“. Kurva pärisorjuse sajandisse langevad seega meie jutukirjanduse, ajakirjanduse ja populaarteadusliku kirjanduse esimesed alged, samuti kui eestlaste esimene sügavam tutvumine ristiusuga vennastekoguduse kaudu. Seepärast omab XVIII s. küllalt suurt tähtsust meie kultuuriloos.

¹ Võrdluseks meie ajaga võiks tähendada, et näit. 1934. a. jooksul ilmus eesti keeles 1372 raamatut ja brošüüri, s. o. ühe aastaga umbes 6 korda rohkem kui kogu XVIII s. kestel.

SISUKORD.

Vene aja algus.

- I. Olukord pärast Põhjasõda ja aadlivõimu tõus.
 1. Sõja otsesed tagajärjed 3—5
 2. Mõisnikkude võim tõuseb haripunkti 5—11
 3. Talupojad langevad pärisorjusse 11—13
- II. Raskeima pärisorjusaja iseloomustus.
 1. Mõisnikkude omavoli ja talupoegade eksploatimine . . 13—24
 2. Jooni talupojakultuurist 24—30
- III. Katariina II aegsed reformikatsed.
 1. Balti aadli ja riigivõimu vahekorra üldiseloomustus XVIII sajandi teisel poolel 30—33
 2. Katariina II uuenduskatsed Venemaal 34—36
 3. Katariina II mõte Liivimaa talurahva seisundit parandada ja kohalikud eeldused selleks 36—40
 4. Liivimaa 1765. a. talurahva kaitsemäärused 41—43
 5. Asehaldusaeg 43—46
 6. Talurahvaküsimus Balti maapäevil 1790-ndail aastail . . 47—49
- IV. Talupoegade küsimus XIX s. alguses.
 1. Eestimaa talurahvaseadus „Iggaüks“ 1802. a. 49—51
 2. 1804. a. talurahva kaitseseadus Liivimaal 51—55
 3. Eestimaa 1804. a. talurahvaseadus 55—56
 4. Talurahva rahutused Eestimaal 1805. a. 56—58
- V. Vaimne elu XVIII sajandil.
 1. Kirik ja usuelu 58—62
 2. Koolid ja kirjandus 62—64

A
9755
IIIo.
157 144 j

HIND 70 SENTI

A
9755
III o.
157 144 j

HIND 70 SENTI

J. ADAMSON - EESTI AJALUGU III

A-9755
Diplom
J. ADAMSON

EESTI AJALUGU

III

**GÜMNAASIUMI
IV KLASSI KURSUS
(10. ÕPPEAASTA)**

K./Ü. „LOODUS“, TARTU